

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ІНСТИТУТ ГУМАНІТАРНИХ ПРОБЛЕМ**

**ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра історії та політичної теорії**

Юлія Чекушина
Андрій Перетокін

**ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК ТА ІНЖЕНЕРНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО
ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ (1880 – 1917 рр.)**

Монографія

Дніпропетровськ
НГУ
2013

УДК 94: 070 (477.52/.6) «18/19»
ББК 63.3 (4 Укр.).5
Ч37

Рекомендовано до друку вченою радою ДВНЗ «Національний гірничий університет» (протокол № 10 від 29 жовтня 2013 р.).

Рецензенти:

В.С. Савчук, д-р іст. наук, професор (Дніпропетровський національний університет ім. Олесья Гончара);

О.В. Морозов, д-р іст. наук, професор (Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ).

Чекушина Ю.М.

Ч37 Промисловий розвиток та інженерне підприємництво Донецько-Придніпровського регіону (1880 – 1917 рр.): монографія Юлія Чекушина, Андрій Перетокін; Нац. гірн. ун-т. – Д.: НГУ, 2013. – 119 с.

ISBN 978-966-350-444-5

На основі широкої джерельної бази показано місце і роль гірничозаводської преси в технічній журналістиці України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено та докладно проаналізовано етапи розвитку гірничо-металургійного комплексу Донецько-Придніпровського регіону у 1880 – 1917 рр. і персоніфіковано інженерне підприємництво України.

Монографія розрахована на студентів і краєзнавців, які цікавляться історією та культурою рідного краю, а також учених, дослідження яких присвячені історії України.

УДК 94: 070 (477.52 / .6) «18/19»
ББК 63.3 (4 Укр.).5

ISBN 978-966-350-444-5

© Ю.М. Чекушина, А.Г. Перетокін, 2013

© ДВНЗ «Національний гірничий університет», 2013

Зміст

Вступ.....	4
Розділ 1. Галузева технічна періодика як основне джерело дослідження.....	10
1.1. «Южно-Русский Горный Листок» (1880–1887)	10
1.2. «Горно-Заводский Листок» (1888–1909), «Горно-Заводское Дело» (1910–1917)	14
1.3. «Новости Техники и Промышленности» (1908–1913), «Южный Инженер» (1914–1917).....	22
Розділ 2. Регіональне інженерне підприємництво. Спроба персонаграфії.....	29
2.1. «Вугільний король» М.С. Авдаков, фундатор ртутної справи О.А. Ауербах	29
2.2. Патріарх гірництва А.Ф. Мевіус	39
2.3. «Люди живої справи» – Є.М. Таскін, М.М. Летуновський, А.В. Міненков	45
Розділ 3. Формування та розвиток гірничо-металургійного комплексу Донецько-Придніпровського регіону.....	51
3.1. Біфуркаційний період та масштабна індустріалізація 80–90-х рр. ХІХ ст. – перший етап становлення регіону	51
3.2. Подолання негативних наслідків світової економічної кризи на початку ХХ ст. – другий етап індустріалізації.....	75
3.3. Вплив політичних подій на стан гірничої та металургійної галузей промисловості у 1904–1917 рр. на третьому етапі регіонального розвитку.	89
Висновки.....	105
Перелік використаних джерел та літератури	108

Вступ

Актуальність теми цієї роботи обумовлена декількома чинниками. Трансформаційні перетворення сучасної української економіки спрямовані на забезпечення сталого розвитку країни. Особлива роль у цьому процесі належить Донецько-Придніпровському економічному району, який склався у пореформені часи XIX ст. як індустріальний центр українських земель, що входили до складу Російської імперії. Майже півстоліття поспіль регіональна гірничозаводська промисловість базувалася на ринкових засадах.

У наш час, коли формується сучасна українська економічна еліта, кожен її представник, свідомо або підсвідомо, звертається до історії, шукає аналог, прецедент професійної поведінки в тій або іншій ситуації. Активний розвиток бізнесу пробуджує і посилює інтерес сучасних ділових і комерційних кіл до історії їх попередників, а подекуди безпосередніх родичів, родоначальників сімейних традицій. Діяльність видатних підприємців спроможна не тільки зацікавити, але й викликати бажання наслідування.

Історія підприємництва в Україні поступово набуває наукового і практичного значення, тому що, по-перше, дозволяє дослідити динаміку соціального складу підприємців Донецько-Придніпровського промислового регіону, по-друге, дає можливість вирішити питання про роль носіїв інженерної думки в економіці країни, визначити характер їх взаємовідносин із владними структурами та впливу на урядову соціально-економічну політику.

На початку XXI ст. в українській історіографії постало питання про розширення джерельної бази для всебічного висвітлення динамічних процесів індустріалізації в умовах модернізації. Враховуючи, що наукові дослідження традиційно спираються на широке коло історичних джерел, документальних та

нарративних, є потреба залучити до наукового аналізу галузеву періодичну пресу. Періодична преса як історичне джерело зайняла належне місце у вивченні історії України, але не всі періодичні видання в однаковій мірі залучались істориками для аналізу. Це перш за все стосується регіональних галузевих періодичних видань, професійно-технічних журналів зокрема. Найчастіше такі журнали були приватними виданнями або репрезентували інтереси корпоративних організацій підприємців, технічної інтелігенції та працівників відповідної галузі. Галузеві професійно-технічні журнали не перетворилися на вузько професійні, а набули комплексного, синтетичного характеру. Цьому сприяли як редактори-видавці, так і члени редакційних комітетів, а також функціонери відповідних організацій промисловців. Гірничозаводська статистика, яку наводили галузеві журнали Донецько-Придніпровського регіону, містить дані про стан внутрішнього та зовнішнього ринків вугілля, металу та іншої промислової продукції. Галузеві видання також поширювали передову інженерно-технічну думку видатних вітчизняних учених і винахідників, розповсюджували передовий закордонний досвід.

На нашу думку, сучасних істориків не може не зацікавити процес формування державної економічної політики та засоби забезпечення її ефективності у період, коли закладалися підвалини українського підприємництва. Тому **метою** цієї роботи ми вважаємо визначення ключових проблем становлення і розвитку гірничо-металургійної промисловості Донецько-Придніпровського регіону, а також інженерного підприємництва так, як вони висвітлювалися і вирішувалися галузевою пресою України у 1880-1917 рр. **Завдання** авторів такі:

- з'ясувати місце, роль та значення галузевих професійно-технічних журналів у соціально-економічних перетвореннях;
- розглянути життя та діяльність типових репрезентантів основних груп регіонального інженерного підприємництва;
- визначити періоди та простежити еволюцію гірничо-металургійної промисловості Донецько-Придніпровського регіону.

Об'єктом нашого дослідження є процес індустріалізації українських губерній наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Предметом обрані матеріали галузевої преси про соціально-економічну трансформацію регіону.

Зауважимо, що історія промислового розвитку України, зокрема Донецько-Придніпровського регіону, привертала увагу багатьох дослідників протягом трьох історіографічних періодів: дореволюційного, радянського, сучасного вітчизняного.

Гірничі інженери М.С. Авдаков, А.Ф. Мевіус та Є.М. Таскін, які знаходились у вирі історичних подій, присвятили свої праці історії розвитку вугільної та металургійної промисловості Донбасу [124; 125; 162; 185]. Про досягнення у цих галузях написав у своїй праці дослідник В.А. Добролюбов. У 1888 р. вийшла друком робота, в якій автор підкреслював, що підприємці, промисловці, члени правлінь акціонерних товариств впливали на реалізацію державної протекціоністської політики [140].

На початку ХХ ст. з'явилися дослідження харківського історика П.І. Фоміна та петербурзького економіста А.О. Гушки (псевдонім О.А. Когана), в яких вони проаналізували діяльність представницьких організацій торгово-промислового класу Росії, з'їздів південних гірничопромисловців зокрема [187; 188; 189; 138].

У період з 1908 р. до 1914 р. були опубліковані декілька робіт, які присвячені процесу монополізації промисловості, ролі інвестицій іноземних і вітчизняних підприємців (І.П. Глівіц, А.Н. Зак, В.С. Зів, Л.Б. Кафенгауз) [135; 146; 148; 151].

Інтерес до економічного потенціалу регіону зростав у зв'язку з динамічним розвитком промисловості у ньому. Огляди економічних проблем, аналіз стану розвитку галузей промисловості, висвітлення діяльності з'їздів південних гірничопромисловців, вплив їх діяльності на роботу уряду, матеріали про становище робітників галузі друкувалися у часописах або у фахових виданнях. Авторами публікацій були відомі вчені- фахівці гірничозаводської

справи та геології, історики, економісти, фабричні інспектори, статистики (С.С. Аксьонов, Е.Ф. Богущкий, Л.І. Лутугін, І.А. Тіме, О.М. Терпигорєв, А.А. Скочинський) [126; 129;160; 106; 103; 94].

Другий етап вивчення проблеми розпочався у 20-х рр. і закінчився наприкінці 80-х рр. ХХ ст. із завершенням соціалістичної епохи у Радянському Союзі. Взагалі цей період вивчення історії промислового розвитку Донецько-Придніпровського регіону характеризувався марксистсько-ленінською методологією, але в 20-і рр. ХХ ст. друкували свої дослідження історики, методологічний підхід яких не відрізнявся від дореволюційного (М.Є. Слабченко, О.П. Оглоблін, В. Селинов) [181; 170; 171; 180].

50-і рр. ХХ ст. були дуже плідними для українських і російських істориків, які працювали над проблемами економічної історії. О. О. Нестеренко опублікував монографії, які висвітлювали питання розвитку капіталістичної промисловості Донбасу та проблеми формування пролетаріату [167; 168; 169]. Відомі вчені М.Я. Гефтер, П.О. Хромов, А.Л. Цукерник, П.І. Лященко, Є.Д. Черменський, А.Ф. Яковлев, Ф.Є. Лось, Д.І. Шполянський вивчали проблеми економічного та промислового розвитку Донецько-Придніпровського регіону, формування та розвиток окремих галузей промисловості, процес монополізації промисловості, діяльність окремих підприємств, синдикатів, робітниче питання [133; 192; 193; 194; 196; 206;159; 204].

Наприкінці 60-х рр. у науковій літературі з'явилися такі ґрунтовні дослідження, як «История черной металлургии в СССР» та «Очерки экономической истории России и СССР» С.Г. Струмліна, колективна монографія «Історія технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу» [183; 184; 149]. У 70-і – на початку 80-х рр. ХХ ст. побачила світ багатотомна «Історія Української РСР» під редакцією Ю. Кондуфора [150].

Відомі дослідники Т.І. Дерев'янкін, В.О. Голобуцький, Л.Г. Мельник вивчали проблеми економічної історії регіону та технічного переозброєння різних галузей промисловості [139; 136; 164].

Проблемі формування буржуазії в Донецько-Придніпровському регіоні були присвячені наукові дослідження, опубліковані у 60–90-і рр. ХХ ст. [178; 130; 182; 173; 175; 176; 191; 128; 134; 157; 201; 202, 186, 152; 153; 155].

Сучасний вітчизняний етап історіографії промислового розвитку Донецько-Придніпровського регіону відзначився підвищенням інтересу науковців до дослідження його соціально-економічної історії (І.В. Довжук, А.М. Михненко, О.Б. Шляхов, Т.І. Лазанська) [141; 142, 165, 203,158].

Дослідники зосередили свою увагу на проблемі підприємництва та ролі технічної інтелігенції (українські автори С.Г. Закірова, М.О. Гринчак, І.О. Шандра, О.В. Морозов, П.О. Чернобай та російські дослідники М.Н. Барішніков, А. Н. Боханов) [147; 137; 199; 166; 198; 197; 127; 131].

Проблеми індустріалізації та модернізації України зацікавили іноземних авторів. З'явилися роботи Д.П. Маккея, П. Фрігута, С. Едвардса, Р. Пайпса, К. Гіроакі про роль та значення підприємців різних країн світу у цих процесах [161; 190; 205; 172; 156].

Отже, наукова література понад сто років віддає належне промислового розвитку Донецько-Придніпровського економічного району. Дослідники залучають велике коло історичних джерел, але до цього часу немає дослідження, яке б базувалося на матеріалах галузевої періодики, професійно-технічної зокрема. Періодичні видання використовувалися як ілюстративна підтримка наукового аналізу. Зважаючи на це, ми вирішили здійснити фронтальний текстовий аналіз регіональної преси і залучити його результати для реконструкції історичного процесу соціально-економічних перетворень, які відбувались у регіоні наприкінці ХІХ ст. і на початку ХХ ст.

Автори висловлюють подяку всім, хто причетний до створення цієї монографії про історію промисловості та підприємництва України. Хочемо подякувати академіку НАН України, ректорові ДВНЗ «Національний гірничий університет» професорові Півняку Г.Г. за надану можливість творчо працювати та публікувати результати наукових досліджень.

Хочемо висловити подяку професорам Пушкіну В.Ю., Шляхову О.Б., Савчуку В.С., Морозову О.В., Василенку В.О. за уважне прочитання нашого тексту та корисні поради щодо його удосконалення.

Велика вдячність доцентам Первому Г.Л., Кочергіну І.О., які пильно стежили за реалізацією нашого проекту від самого початку і до завершення.

Хочемо також подякувати колективу редакційно-видавничого комплексу ДВНЗ «НГУ» за макет, обкладинку і все те, що перетворило рукопис на друковане видання.

Окрема подяка членам наших родин, які спонукали нас до наукового пошуку, допомагали готувати матеріали до друку.

РОЗДІЛ 1

ГАЛУЗЕВА ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ПЕРІОДИКА – ОСНОВНЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ

З топографічного покажчика українського бібліографа та книгознавця Ю. О. Меженка можна отримати інформацію про те, скільки та які видання гірничозаводської періодики виходили на Півдні Росії. З дев'ятнадцяти галузевих видань, які публікувались у Харкові та Катеринославі з 1880 р. до 1917 р., десять були присвячені гірничій та заводській промисловості [163, с. 66-68]. Із цих десяти галузевих видань п'ять є основним джерелом нашого дослідження, а саме: «Южно-Русский Горный Листок» (далі ЮРГЛ), «Горно-Заводский Листок» (далі ГЗЛ), «Горно-Заводское Дело» (далі ГЗД), «Новости Техники и Промышленности» (далі НТП), «Южный Инженер» (далі ЮИ).

Аналізуючи таке масове джерело, як періодичне видання, дослідники виділяють певні ознаки, за якими визначають його спрямованість, особливості й основні напрями розвитку, а саме: вид (різновид), територіальна належність, видавець (видавці), зміст, мова, періодичність видання.

За традиційною класифікацією періодичних видань, ЮРГЛ, ГЗЛ, ГЗД, НТП, ЮИ належали до такого виду періодичної преси, як журнали (різновид — професійно-технічні журнали).

За територіальною належністю видання, які аналізуються, мали статус регіональних періодичних видань Півдня Росії. Зауважимо, що у галузевій періодиці кінця ХІХ ст. термін «Південь Росії» вживався у значенні «край» або «країна». «К Югу России, – зазначалося у ЮРГЛ у 1880 р., – относим преимущественно Екатеринославскую, Донскую и отчасти Херсонскую губернию. Примыкая к Черному и Азовскому морям, имея у себя на востоке Волгу, Дон и Донец, а на западе Днепр и Буг, владея в своих только пределах 2370 верстами железных дорог, раскинутых сетью на пространстве 263 тыс. кв. верст, страна эта со своей плодородной почвой, теплым климатом и с определенными уже теперь огромными богатствами каменного угля, железной

руды и поваренной соли, совсем справедливо останавливает на себе недремлющий взгляд правительства и лучших политико-экономических авторитетов» [117, с. 1-2].

1.1. «Южно-Русский Горный Листок» (1880–1887)

У цьому регіоні з 1880 р. до 1887 р. видавався галузевий професійно-технічний журнал ЮРГЛ. Передплата здійснювалась у редакції і конторі Харкова (Дмитрієвська, 15) та С.-Петербурзькій конторі коміонера казенних заводів Ізноскова (Мойка,93).

Оголошення про започаткування ЮРГЛ було надруковано у центральному науковому виданні «Горный журнал». Редактор-видавець, гірничий інженер Михайло Гнатович Яшевський відзначав: «Для всестороннего выяснения технической и экономической сторон горного дела нет общедоступного периодического органа, который, по возможности, популярно и обстоятельно разбирает бы эти вопросы и в общедоступной форме знакомил публику с действительными богатствами Юга России, указал бы на возможность их эксплуатации и пользования ими» [50, с. 2 (252)]. У першому номері журналу він точніше висловив власні сподівання, а також наміри фахівців гірничої справи: «В истинных потребностях горного дела Юга России мы можем убедить правительство и общество только путем печати, путем всестороннего и гласного обсуждения всего того, в чем страна наша нуждается. Вот с этой-то двойной целью – быть выразителем нужд и потребностей края по отношению к горнозаводству и дать готовую арену для публичного разбора и критического анализа этих потребностей – предпринято издание...» [117].

У XIX ст. «листочками» зазвичай називали міські газети («Киевский листок», «Саратовский листок», «Курский листок»), а також періодичні видання спеціального призначення («Технический листок»), які видавали професійні журналісти. Можливо, М.Г. Яшевський підтримав цю традицію, завчасно попередивши майбутню читацьку аудиторію про те, що для нового органу

преси матеріали готуватимуть фахівці не журналістської, а гірничої та металургійної галузей. Як би там не було, програму ЮРГЛ він називав програмою журналу і писав про нього виключно як про журнал.

М.Г. Яшевський завжди турбувався про те, щоб на сторінках журналу матеріали подавалися не сухою, суто науковою мовою, а були б викладені у формі, доступній не тільки технічним спеціалістам, але й кожній освіченій людині й особам, які виявляли інтерес до гірничої справи. Досягти цього редакторів-видавцю було нелегко. Гірничий інженер М.С. Авдаков, активний дописувач журналу, пригадував: «Издание ЮРГЛ было начато при отсутствии всяких средств материальных и при более чем ограниченном числе его сотрудников. Бывали времена, когда одно или два лица исписывали все страницы издания» [24]. Згодом становище виправилось. У 1881 р. на шостому з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії М.Г. Яшевський був обраний членом Комісії виборних від вуглепромисловців. Члени Комісії, які були підзвітні з'їздам, розподіляли вугільні вантажі та вагони серед вуглепромисловців і вуглепідприємців-реалізаторів. Він працював на ключових станціях відправки вугілля на трьох гілках Донецької залізниці (Криничній, Микитівській та Костянтинівській) і кожного місяця задовольняв заявки-вимоги відправників [115]. Крім того редактор-видавець був секретарем ІХ-ХІ з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії у 1884-1886 рр. Його журнал почали використовувати для пропаганди рішень з'їздів.

На сторінках свого журналу він щомісяця друкував відомості про обсяги вугілля, відправленого різним категоріям споживачів, а також маршрути вугільних вантажів із копалень західної частини Донецького басейну.

ЮРГЛ було «двотижневим» виданням: номери випускали двічі на місяць у приватних друкарнях. Обсяг одного номера коливався від 10 до 20 сторінок формату А4. Формувалися томи (на рік – два томи). Нумерація сторінок була наскрізною від першого до останнього номера. Автори цієї монографії здійснили фронтальний текстовий аналіз 156-и номерів ЮРГЛ. За нашими підрахунками, щорічно на сторінках журналу друкувалося від 242-380

матеріалів у 1880-1883 рр. і до 400-500 – у 1884-1886 рр. У процентному співвідношенні матеріали розподілялися таким чином: наукові статті та технічні замітки – 30-35%, статистика – 20-30%, звіти про роботу з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії – 12-15%, урядові розпорядження – 2-3%, інше – 12-17%. Серед «іншого» широко були представлені рекламні матеріали та платні оголошення (повідомлення про нову спеціальну та навчальну літературу, умови передплати на різні періодичні видання всієї країни, асортимент продаж гірничозаводської продукції та обладнання, діяльність акціонерних товариств і кредитних спілок). На нашу думку, рекламні оголошення дозволяють сучасним дослідникам відслідковувати номенклатуру продукції та послуг, які пропонувалися, динаміку змін їх якісного та кількісного складу, коло споживачів, організаційні форми підприємництва, ареал охоплення діловими зв'язками, загострення конкурентної боротьби. Рекламні оголошення на сторінках ЮРГЛ є специфічним джерелом, яке поглиблює уявлення про регіональне соціально-економічне життя та підприємницьку діяльність. Таким матеріалам належала певна частка – від 2% у 1880 р. до 11,5% у 1886 р.

Окремим друком виходили додатки до журналу: стенографічні звіти про роботу V–XI з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, а також повні тексти «височайших» законів та указів.

Рубрикація у журналі була детальною. В окремих номерах нараховуємо до п'ятнадцяти рубрик: з'їзди гірничопромисловців; наука; техніка; статистика; документи; робітниче питання; відповіді на публікації; огляди преси; листи до редакції; суміш; бібліографія; передруки з іноземних видань із коментарем.

Аналіз видання показав, що редактор-видавець М.Г. Яшевський komponував матеріали, враховуючи перш за все інтереси великого і середнього промислового капіталу. Правдиво, грамотно, зацікавлено він інформував професіоналів і широку читацьку аудиторію. У редакційних статтях показував органічно і всебічно зв'язок явищ і подій, їх розвиток у єдиному історичному процесі індустріалізації українських губерній. Видання було ілюстроване

картами, схемами, кресленнями, планами, малюнками. Фото не використовували через дорожнечу.

М.Г. Яшевський сім років дбав про те, щоб матеріали журналу мали широкий діапазон – від звітів про наукові експерименти до планів реорганізації шахт, доменних печей, рудень. Зусилля редактора-видавця та його редакційного комітету були помічені у суспільстві та відзначені. У січні 1886 р. на першій сторінці журналу з'явилося зображення медалі, якою нагородили видання на виставці, а також логотипу у вигляді кола і двох перехрещених молотків у ньому (за формою Гірничого відомства).

Після раптової смерті М.Г. Яшевського у 1886 р. останній номер ЮРГЛ вийшов на початку 1887 р. у редакції гірничих інженерів А.Ф. Мевіуса і М.С. Авдакова.

1.2. «Горно-Заводській Листок» (1888–1909), «Горно-Заводское Дело» (1910–1917)

Роком пізніше, в умовах бурхливої індустріалізації українських губерній, було засновано нове періодичне видання, яке проіснувало 21 рік (1888–1909). Спочатку ГЗЛ було єдиним у регіоні приватним науково-технічним галузевим періодичним виданням. У 1890 р. з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії почав виділяти кошти для того, щоб друкувати журнал, але декілька років платежі були нерегулярними. Тільки у 1903 р. було прийнято рішення про надання ГЗЛ статусу друкованого органу Ради з'їзду. В одному з номерів зазначалося, що це стало можливим через зростання державного та суспільного значення гірничої та гірничозаводської промисловості Півдня. Розширювалася сфера діяльності з'їздів гірничопромисловців, і робота Ради з'їзду ставала більш ефективною, що сприяло консолідації підприємців і промисловців. Під час світової кризи 1900-1903 рр. вони доклали зусиль для стабілізації ситуації в економіці регіону, використовуючи для цього сторінки ГЗЛ. З жовтня 1903 р. журнал почав виходити не двічі на місяць, як було раніше, а щотижня. Готувалися номери

журналу у Харкові, де знаходилася головна контора редакції та приймальня відповідального редактора. Видавали журнал у приватній друкарні Зільберберга (Рибна, 25).

У першому номері журналу зазначалося: «Цель и направление ГЗЛ будет заключаться во всестороннем изучении горной и заводской промышленности в России, ее нужд и требований и в ознакомлении с нею публики в форме возможно доступной, не лишая в то же время издание того специального характера, каковой оно должно носить, – служба специальной отрасли промышленности». Редактор підкреслював, що редакція продовжить справу, яку розпочав видавець ЮРГЛ, але «... не может ограничиться одним только горнозаводским районом Юга ... будет служить горному делу всей России...» [36, с. 2].

До 1903 р. редактором журналу був гірничий інженер Сергій Миколайович Сучков. А потім редакційний комітет очолив гірничий інженер Микола Федорович фон Дітмар, який перебував на цій посаді до кінця існування видання.

Перший редактор-видавець ГЗЛ С.М. Сучков був випускником С.-Петербурзького гірничого інституту, членом Гірничого Вченого Комітету, керівником Гірничого управління Півдня Росії та віце-директором Гірничого департаменту. Він очолював ревізійну комісію Товариства взаємного кредитування південних гірничопромисловців. Коли у Катеринославі було дозволено заснувати Вище гірниче училище, С.М. Сучков став його першим директором. Коштів для будівництва корпусів навчального закладу хронічно не вистачало. С.М. Сучков зробив особистий грошовий внесок у фінансування будівництва. Свою власну бібліотеку (понад 2 500 книжок) передав училищу, у наступні роки поповнював бібліотеку новими виданнями, даруючи кожного разу по 80, 100 і навіть 150 книжок. Після обрання його членом Гірничого Вченого Комітету і призначення на посаду віце-директора Гірничого департаменту, він заснував персональні стипендії та премії для студентів, які сплачували з його фонду [143].

На жаль, дослідники не мають достатньої кількості документів, які пов'язані з життям та діяльністю С.М. Сучкова. У роки Великої Вітчизняної війни багато з них було втрачено. Документи, які збереглися, спогади сучасників, а також випуски ГЗЛ свідчать про вагомий внесок С.М. Сучкова у розвиток якісної фахової галузевої періодики.

Редактор-видавець М.С. Сучков запрошував до співпраці відомих професорів С.-Петербурзького гірничого інституту. На той час професорсько-викладацький склад кафедр мав шість розрядів: ад'юнкт (найнижчий), приват-доцент, ад'юнкт-професор, екстраординарний професор, ординарний професор, заслужений професор (найвищий розряд). На сторінках ГЗЛ публікували результати своїх досліджень ординарні професори Г.Д. Романовський, К.І. Лисенко та ад'юнкт-професори С.Г. Войслав, М.Д. Коцовський.

Інформативними, науково обґрунтованими були матеріали членів редакційного комітету ГЗЛ, гірничих інженерів, техніків, штейгерів. Наприклад, вісім номерів ГЗЛ у 1890 р. (№ 5–11; 14) були присвячені опису Рутченківського кам'яновугільного родовища у Бахмутському повіті Катеринославської губернії поблизу станції Рудничної Костянтинівської залізниці (зараз Рутченково – вузлова залізнична станція Кіровського району Донецька), зроблений гірничим інженером І.О. Стемпковським. У тому ж році редакція журналу видала детальну гірничопромислову карту Донецького басейну, яку склав А.Ф. Мевіус [37, с. 577].

Під керівництвом С.М. Сучкова журнал видозмінювався і вдосконалювався. З його ініціативи видавався «Сборник технических статей», який був додатком до ГЗЛ. У класифікаторі Ю.О. Меженка це видання віднесено до самостійних. Насправді воно виникло внаслідок реорганізації ГЗЛ, коли було вирішено виділити більшість науково-технічних статей із кресленнями, схемами, малюнками, таблицями у щомісячний додаток, який поступово перетворився на збірник, але не відокремлений, а як складова журналу.

Другий редактор професійно-технічного журналу ГЗЛ гірничий інженер, підприємець Микола Федорович фон Дітмар співробітничав із цим виданням задовго до того, як очолив редакційний комітет.

М.Ф. фон Дітмар (1865–1919) походив із дворянського роду Дітмарів, російське відгалуження якого було засновано в естонському місті Пернові (зараз Пярну) [145]. Пращури Миколи Федоровича були переважно військовими, а батько закінчив інститут Корпусу інженерів шляхів сполучення і працював на державних і приватних залізницях європейської частини Росії. М.Ф. фон Дітмар народився у Харкові, закінчив С.-Петербурзький гірничий інститут і наприкінці 1880-х рр. став власником невеликого механічного заводу у Харкові, на якому вироблялось обладнання для гірничої та будівельної промисловості. Одночасно він очолив розробку вугільного родовища у Донецькому басейні. Здійснював наукові дослідження у галузі буріння, результати яких публікував. На початку 1890-х рр. М.Ф. фон Дітмар почав брав участь у роботі з'їздів південних гірничопромисловців, був їх представником на з'їздах підприємців інших регіонів країни [154].

Важливим напрямом різнобічної діяльності М.Ф. фон Дітмара була організація статистичної справи у Південному гірничопромисловому районі імперії, яка пов'язана, передусім, із створенням Статистичного бюро при Раді з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Завдяки зусиллям, наполегливості і копіткій праці М.Ф. фон Дітмара значного поширення набув мало розповсюджений на той час такий різновид статистики, як гірничозаводська статистика. За дорученням ХХІІ з'їзду він у 1897 р. організував і очолив Статистичне бюро як окремий структурний підрозділ Ради з'їзду. Спочатку об'єктом дослідження Статистичного бюро був Південний гірничопромисловий район. Проте у 1901 р. міністр фінансів С.Ю. Вітте розширив «географію» повноважень цього підрозділу до рівня всеросійського.

У діяльності Статистичного бюро дослідники виокремлюють два основні напрями. Перший напрям – щомісячна статистика, тобто збирання і підготовка до публікації даних по: а) кам'яновугільній промисловості Донецького басейну;

б) кам'яновугільній промисловості Домбровського басейну, Уралу, Замосковної і Кавказької гірничих областей; в) залізній промисловості південної Росії; г) залізній промисловості Уралу, Царства Польського, Замосковної, Північної і Північно-Західної гірничих областей.

Сучасні історики вважають, що організаторський хист М.Ф. фон Дітмара, його новаторські здібності, вміле і досвідчене керівництво Статистичним бюро високо цінувалися. Свідченням довіри і високої оцінки його якісної і плідної роботи стало майже двадцятирічне керівництво Статистичним бюро (1897 – 1917), завідувачу якого надавалося право голосу у Раді з'їзду [162, с. 43–45]. Коли у 1898 р. ХХІІІ з'їзд прийняв рішення обирати до складу Ради довічних почесних осіб, тобто тих, хто мав особливі заслуги перед власниками шахт, заводів, перед великим промисловим капіталом, то першим серед них виявився М.Ф. фон Дітмар.

Залучаючи статистичні матеріали, Микола Федорович урізноманітнив діяльність редакційного комітету ГЗЛ. За підрахунками авторів, з 1902 р. по 1904 р. кількість номерів ГЗЛ, у яких публікувалися матеріали Статистичного бюро, збільшилася з 24 до 52 на рік, а кількість сторінок, на яких друкували статистичну інформацію змінилася з 50 до 340. Як результат, читачі могли легко орієнтуватись у цінах на гірничозаводську продукцію як у Росії, так і за кордоном. Цікаво, що ціни визначались як за місцем отримання продукції (у копальнях, на заводах), так і враховуючи умови транспортування. Зі звітів можемо дізнатися, що на початку ХХ ст. асортимент вугілля нараховував 12 найменувань: домашній, полум'яний, коксовий, газовий, генераторний, найкращий, машинний, машинний дрібний, машинний ординарний, антрацит кусковий, вугілля-кулачник, вугілля-горішок. Сортів чавуну нараховувалось 7: дзеркальний, пудлінговий, бесемєрівський, томасівський, два ливарних, гематит.

На сторінках ГЗЛ у 1900–1904 рр. знаходимо щомісячну статистику «залізної» (металургійної) промисловості Донецько-Придніпровського регіону: таблиці, у яких наведені назви фірм, заводів, товариств, показники виробництва

та експорту чавуну, заліза, сталі, металевих виробів, кількість робітників і персоналу. Найвища продуктивність виробництва чавуну була зафіксована на Юзівському та Дніпровському заводах (понад 1 млн пудів на рік). На цих підприємствах працювало по 7–8 тис. осіб. Були заводи, які мали невеликі потужності (трохи більше 100 тис пудів на рік, 320 працюючих). Статистичні дані дозволяють також з'ясувати спеціалізацію різних заводів – одні вивозили метал, інші – металеві вироби, що було значно складніше технологічно, але вигідніше економічно, престижніше, прогресивніше.

Важливим джерелом економічної і соціальної історії України і її регіонів є статистика акціонерних компаній та пайових товариств, яку друкував М.Ф. фон Дітмар.

Розглядаючи редакторську діяльність Н.Ф. фон Дітмара, варто звернути особливу увагу на те, що його робота мала кілька аспектів: розширення і зміцнення редакційного комітету; збільшення кількості рубрик та вдосконалення форм подачі матеріалу; залучення широкого авторського активу; вишукування коштів на утримання друкованого органу, збільшення числа передплатників; турбота про ретельність у роботі технічної редакції і престиж видання.

Що стосується редакційного комітету, то С.М. Сучков та М.Ф. Фон Дітмар створили невелику, але потужну групу. До його складу входили відомі фахівці та підприємці: гірничі інженери М.С. Авдаков, О.А. Ауербак, Д.І. Іловайський, В.М. Курбановський, А.Ф. Мевіус, А.В. Міненков, І.О. Стемповський, Є.М. Таскін, О.М. Шен. Завдяки їх зусиллям програма журналу була насиченою: розпорядження уряду; відділ наукових статей, заміток, повідомлень, «...имеющих приложение к горному и заводскому делу, горному образованию и обучению»; відділ гірничий (статті, відомості з усіх галузей гірничої справи і особливо з питань розробки корисних копалин); відділ заводський; відділ економічний (гірниче законодавство, статистика, гірниче господарство); огляд спеціальних російських та іноземних журналів, критика та бібліографія; кореспонденції з різних гірничозаводських округів про стан справ

гірничого промислу; місцеві вісті; довідки, креслення, плани, малюнки, оголошення. Поступово склалося 23 розділи: урядові та адміністративні розпорядження; огляд ринків вугілля та заліза (вітчизняних і закордонних); хроніка акціонерної справи; статистика відправлення гірничозаводських вантажів у таблицях; відомості про призначення, завантаження, відмову у постачанні гірничозаводських вантажів з Донецького басейну; повідомлення про діяльність Харківського комітету з перевезень; звіти про роботу з'їздів гірничопромисловців різних регіонів Росії.

У період, коли друкувався ГЗЛ, склалися такі умови, що було необхідно висвітлити ті галузеві проблеми, які мали бути розглянутими у державних та громадських установах, а також своєчасно повідомити гірничопромисловців про відповідні рішення та постанови уряду (з коментарем), а також про їх реалізацію. Автори цієї монографії здійснили фронтальний текстовий аналіз 552 номерів професійно-технічного галузевого журналу ГЗЛ і дійшли висновку: редакційний комітет друкував матеріали, які відбивали не тільки офіційну (провладну) позицію, але й доклав максимум зусиль, щоб оприлюднити думку підприємців Донецько-Придніпровського регіону щодо стратегії його розвитку.

У 1902 р. у Харкові створили комітет першої у Росії кам'яновугільної та залізо-торговельної біржі, яка друкувала на сторінках ГЗЛ щотижневі бюлетені. Всі зацікавлені терміново отримували оперативну інформацію.

ГЗЛ виходив двічі на місяць, з 1903 р. – щотижня, з 1907 р. – двічі на тиждень, а з 1908 р. двічі-тричі на тиждень. За підрахунками авторів, з 1888 р. по 1897 р. на рік виходило від 270 до 402 сторінок, з 1898 р. по 1903 р. – від 470 до 684 сторінок, з 1904 р. по 1906 р. – від 626 до 962 сторінок, а з 1907 р. по 1909 р. – від 964 до 1302 сторінок. Деяке зменшення обсягу видання відбулося протягом 1905–1906 рр., що було зумовлено складною соціально-політичною ситуацією. Всі інші роки обсяг видання постійно збільшувався. Протягом усього періоду видання було надруковано 12 362 сторінки. У перші роки видання публікувалося до 800, пізніше – до 1000 матеріалів на рік, а у 1907 р., наприклад, було надруковано 1073 матеріалів. За видами матеріали

розподілялися таким чином: статті – 28,3%, кореспонденції – 10,8%, статистичні дані – 13%, хроніка Ради з'їзду – 5,7%, урядові документи – 4,8%, малюнки, рекламні оголошення тощо – 37,4%.

З 1910 р. у Харкові з'явився новий друкований орган Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії – галузевий професійно-технічний журнал ГЗД, який проіснував до 1917 р. Редактором періодичного видання спочатку був М.Ф. фон Дітмар. Через те, що в 1913 р. його було обрано членом Державної ради Російської імперії від промислової курії, з 1916 р. редагували журнал керуючий справами Ради з'їзду Б.М. Соколов, а також заступник голови Ради з'їзду О.І. Фенін.

Програма видання суттєво не відрізнялася від програми ГЗЛ, але з початком Першої світової війни виникли такі нові розділи-хроніки: війна та промисловість (щотижнева хроніка на основі публікацій офіційної преси); хроніка торгово-промислового життя; запитання та відповіді консультативного юридичного бюро Ради з'їзду.

Переважали наукові статті та технічні замітки (28,3% від загальної кількості матеріалів). Досить великий обсяг серед матеріалів журналу належав рекламі (за підрахунками авторів, – близько 30%). Іншою особливістю галузевого видання було те, що автори статей, заміток, кореспонденцій підписували їх тільки ініціалами, що важко пояснити.

На нашу думку і за нашими підрахунками, непрямим доказом того, що на початку ХХ ст. Донецько-Придніпровський регіон остаточно був інтегрований до народногосподарського комплексу Російської імперії, було нове співвідношення матеріалів про стан справ у гірничий галузі та металургії цього окремого району та інших промислових регіонів всієї країни (15–20%).

Сучасний історик може знайти на сторінках журналу хроніку акціонерної справи, бюлетені Московської біржі, дані про активи і пасиви комерційних банків. Під керівництвом М.Ф. фон Дітмара видання перетворювалося на своєрідний «вісник статистики».

Як данина часу, друкувалося багато матеріалів з робітничого питання: статистика страйків, скарги працівників копалень та заводів на свавілля представників Рад робочих депутатів, тобто на сторінках ГЗД розповсюджувалася соціальна галузева інформація.

Періодичність журналу коливалася: із щотижневого у 1910–1914 рр. видання перетворилося на таке, яке у 1915–1917 рр. видавали два, а то й три рази на тиждень. За рік виходило 17–19 зошитів. Нумерація сторінок була наскрізною. Редакційний комітет ГЗД наголошував, що журнал цей є наступником ГЗЛ і продовжував нумерувати сторінки від попереднього видання, тому у 1916–1917 рр. зустрічаємо сторінки, позначені п'ятьма цифрами. Часто номери були здвоєними. Друкували журнал у друкарні «Мирный труд» міста Харкова (Дівоча, 14). Редакційна контора знаходилася на вулиці Сумській, 20.

1.3. «Новости Техники и Промышленности» (1908–1913), «Южный Инженер» (1914–1917)

З 1908 р. по 1913 р. у Катеринославі у типографії С.І. Барановського видавався журнал НТП. Спочатку редактором-видавцем був інженер-технік М.І. Іванов, а з 1913р. редактором став гірничий інженер, доктор філософії Й.І. Танатар, а видавцем – Товариство інженерів, які закінчили Катеринославський гірничий інститут (далі КГІ). Обов'язки відповідального редактора технічного та професійного журналу Й.І. Танатар виконував на громадських засадах, але в архіві Національного гірничого університету збереглася його заява з проханням видати свідоцтво про походження з нагоди розглядання губернатором питання про затвердження редактором НТП [21].

Йосип (Юсуф) Ісаакович Танатар (1880-1961) народився у Мелітополі у купецькій родині караїмів. Після закінчення Катеринославського вищого гірничого училища Й.І. Танатар стажувався у Фрейберзькій гірничій академії і

навчався у Мюнхенському університеті, де в 1911 р. успішно захистив наукову роботу й одержав диплом доктора натурфілософії. У подальшій своїй діяльності він зробив вагомий внесок у дослідження генезису криворізьких залізних руд, а також вивчення радіоактивних руд. Засновник рудної школи, лідер радянської геохімії, Й.І. Танатар у 20-50-і рр. ХХ ст. створив наукову школу спеціалістів у галузі геології та геохімії. Він добре володів іноземними мовами (німецькою, французькою, англійською), що дозволяло йому співробітничати з Берлінським геологічним журналом, надсилати до редакції цього журналу реферати вітчизняних видань з геології. Із закордонних відряджень до Німеччини та Швеції Й.І. Танатар привіз 277 зразків мінералів і породи для кабінету мінералогії, обладнання для кабінету прикладної геології, а також спеціальну літературу. У гірничому інституті він працював 55 років, з яких 44 роки очолював кафедру прикладної геології [200].

Програма журналу НТП складалася з трьох відділів. Головні відділи можна розподілити на три частини. До першої частини належали такі відділи: «Теория и практика в технике и промышленности», «Открытия, изобретения и усовершенствования». До другої частини – «Административные новости», «Общества, собрания и съезды», «Выставки, конкурсы и экспертизы», «Хроника и мелкие заметки». До третьої частини – «Последние номера журналов», «Новые книги», «Прейскуранты и проспекты». У відділах друкувались урядові розпорядження, закони, аналізувався стан науки та техніки у країні та за кордоном, звіти про з'їзди та діяльність наукових, технічних і промислових товариств. Видання мало теоретичний і практичний характер: висвітлювало питання експлуатації техніки на промислових підприємствах, а також повідомляло про винаходи та відкриття, пропонувало бібліографію. Належне віддавалося рекламі. Редактори поділяли думку про те, що «Реклама для торгового предприятия то же самое, что пар для машины: двигательная сила».

Редакційні статті «Рабочее движение», «Значение синдикатов в установлении условий труда рабочих» свідчили про те, що автори журналу головними складовими виробництва не вважали тільки землю та капітал.

Протягом 1908-1909 рр. журнал НТП виходив щомісяця. Його обсяг складав 364 сторінки. Починаючи з 1910 р., журнал виходив двічі на місяць. Різною була кількість сторінок: у 1909-1910 рр. – 412, у 1911 р. – 396, у 1912 р. – 222, а у 1913 р. – 272. Із однієї тисячі примірників кожного номера редакція безкоштовно розсилала п'ятсот примірників інженерам різних спеціальностей, конторам, заводам, фабрикам, рудникам, урядовим установам (усього 12 тис. адресатів на рік).

Редакція журналу знаходилася у місті Катеринославі за адресою: Проспект, будинок Павловської. У 1910 р. на Південноросійській обласній сільськогосподарській, промисловій та кустарній виставці, яка була організована Катеринославським губернським земством разом із представниками від торгівлі та промисловості, періодичне видання було нагороджено похвальним листом «За полезность издания».

Щомісячний технічний журнал ЮИ почав виходити у Катеринославі у січні 1914 р. Відповідальний редактор видання гірничий інженер, доктор філософії Й.І. Танатар повідомив читацьку аудиторію про те, що новий журнал є наступником журналу НТП. ЮИ був друкованим органом Товариства інженерів, які закінчили Катеринославський гірничий інститут. Ідея створення Товариства виникла у інженерів першого випуску Катеринославського вищого гірничого училища. У 1909 р. група ініціаторів розробила устав. У вересні 1910 р. під час роботи з'їзду з гірничої справи, металургії та машинобудування відбулися організаційні збори Товариства, на яких були присутні 18 гірничих інженерів. Обрали декілька осіб до організаційного «бюро фундаторів», яким доручили доопрацювати устав і надати його для затвердження у міністерство внутрішніх справ. Організаційне бюро вирішило це завдання, домоглося офіційного затвердження уставу і подбало про те, щоб повідомити випускників і запросити їх на загальні збори. Серед засновників Товариства були викладачі

училища А.П. Виноградов, Г.Є. Євреїнов, Й.І. Танатар, О.К. Каргін, М.Ф. Паршин, П. П. Поцепухов, а також гірничі інженери, які працювали на шахтах, руднях, заводах Катеринославської губернії. У листопаді 1911 р. відбулися загальні збори гірничих інженерів-випускників, на яких обрали правління, секретаріат, скарбничого і бібліотекаря. Головою правління став А.П. Виноградов, товаришем голови – Г.Є. Євреїнов. Й.І. Танатар отримав посаду одного із чотирьох секретарів. Стати членами Товариства виявили бажання 52 особи. Серед них були гірничі інженери Донецького басейну, Криворіжжя, Саратова, Пермі, Петербурга, Баку і навіть Америки [76, с. 270–271]. Цікаво, що становлення цього Товариства відбувалося у той час, коли Державна Дума розглядала питання про перетворення училища на гірничий інститут, а з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії розпочав клопотання про збереження прав державної служби для тих випускників, які працевлаштувалися на приватні підприємства (пенсійне забезпечення, виплати на неповнолітніх дітей, просування відповідно Табелі про ранги тощо).

На загальних зборах 1911 р. було оголошено й обговорено проект угоди з видавцем двотижневого журналу НТП інженером-технологом М.І. Івановим. Редактор погодився надати Товариству декілька сторінок у кожному номері для того, щоб друкувати списки членів та їх адреси, хроніку вищого гірничого училища, звіти про діяльність правління, а також статті членів Товариства. Але згодом Товариство почало самостійно друкувати журнал.

Кількість членів Товариства зростала від 186 у 1914 р. до 343 у 1917 р. Навіть призначили день святкування заснування Товариства, але події Першої світової війни завадили цьому. Не дивлячись на те, що кількість членів продовжувала зростати, фінансові справи погіршилися, що позначилося на долі друкованого органу. Наприкінці 1917 р. Й.І. Танатар був змушений повідомити: «В настоящее время издание журнала поставлено в невозможные условия из-за постоянно растущих расходов на издание. Редакционный комитет постановил временно приостановить издание журнала в том виде, в каком оно было до сих пор, решив ограничиться изданием кратких бюллетеней, содержащих сведения

из жизни общества и горного института и рефератов тех статей, которые могли бы быть помещены в журнале» [114].

У 1914 р. обсяг журналу складав – 256, у 1915 р. – 330, а у 1916 р. – 198 сторінок. Виходили Додатки – наукові праці відомих учених П.М. Леонтовського, І.П. Бухиника, С.С. Гембицького, Й.І. Танатара.

Весь період існування (до 1917 р.) редакційний комітет ЮИ дотримувався відповідної програми – адміністративні новини; звіти про діяльність Товариства; теорія та практика у техніці і промисловості; статті з природничих наук; професійна гігієна; відкриття, винаходи, удосконалення; науково-технічна література; критика та бібліографія; біржовий огляд; огляд німецьких фахових журналів; оголошення і реклама. Найважливішими були такі розділи: «Из жизни Общества инженеров, окончивших Е.Г.И.», «Где живут и работают члены Общества», «Новые книги», «Из жизни Е.Г.И.», «Оригинальные и переводные статьи», «Библиография». У квітні 1917 р. на сторінках журналу з'явилася несподівана для такого видання рубрика: «Студенты горного института в дни Великой революции».

За підрахунками авторів, адміністративні новини складали 5% матеріалів журналу, звіти про роботу з'їздів, конгресів, товариств, зібрань – 10%, відкриття та винаходи у гірничій та металургійній галузях і їх застосування – 20%, впровадження закордонного досвіду – 20%, мінералогія, розвідка та видобуток корисних копалин – 25%, бібліографія, рецензії, огляди іноземних журналів – 10%, проблеми освіти – 10%.

В останні роки видання редакційний комітет ЮИ був досить численним: П.Н. Богословський, І.П. Бухиник, С.С. Гембицький, Л.Д. Шевяков. Постійну допомогу і підтримку надавали А.П. Виноградов, Г.Є. Євреїнов, П.М. Семанський, П.П. Поцепухов, С.І. Тельний.

Постійними авторами наукових статей були професори О.М. Динник, В.О. Гуськов, П.М. Леонтовський та інші. Друкували наукові доробки студентів, гірничих інженерів-практиків, техніків.

На нашу думку, для істориків гірничої науки, вищої школи, дослідників економічної історії, краєзнавців журнал є важливим інформативним та ілюстративним джерелом, а також наочним прикладом формування та збереження корпоративної культури та традицій гірництва за допомогою засобів масової інформації.

Отже, розвиток гірничої та металургійної галузей промисловості в останній чверті XIX ст. обумовив появу регіональної галузевої преси. Гірничозаводська періодика Донецько-Придніпровського індустріального регіону була представлена періодичними виданнями, які друкувались у Харкові та Катеринославі з 1880 р. до 1917 р. П'ять із них (ЮРГЛ, ГЗЛ, ГЗД, НТП, ЮИ) обрані авторами як головне джерело нашого дослідження. Ці професійно-технічні журнали належали до приватних видань або були друкowanими органами громадських організацій та професійних товариств. На їх сторінках публікувалися матеріали про відкриття та наукові досягнення вітчизняних та іноземних вчених, передові технології виробництва, а також порушувалися соціально-економічні питання, що сприяло індустріалізації та соціальній модернізації регіону.

Редакторами та видавцями цих галузевих видань були талановиті гірничі інженери, відомі спеціалісти галузі. До редакційних комітетів входили видатні підприємці, функціонери З'їзду південних гірничопромисловців, науковці, директори гірничопромислових товариств, власники копалень, окружні інженери. Це були високоосвічені представники технічної інтелігенції та підприємництва, деякі з них були відомі своїми благодійними справами. Вони забезпечували фаховій періодиці високий науково-технічний рівень, надавали інформацію про урядові розпорядження стосовно гірничої та металургійної галузей промисловості, публікували статистичні дані, які допомагали фахівцям орієнтуватись у ринковій економічній ситуації.

Матеріали, що друкувались у галузевих журналах, були різноплановими: від документів, законопроектів до наукових статей, від матеріалів з'їздів, статистичних матеріалів до місцевих новин і реклами. До галузевих журналів,

які були ілюстрованими виданнями, додавалися карти, схеми, креслення. Стосовно такої важливої ознаки, як періодичність, то вона коливалася від одного-двох номерів на місяць (НТП, ЮИ, ЮРГЛ) до одного-трьох номерів на тиждень (ГЗЛ, ГЗД).

Постатейний аналіз опублікованих матеріалів дав можливість з'ясувати їх роль у формуванні Донецько-Придніпровського економічного району, а також регіонального інженерного підприємництва.

РОЗДІЛ 2

РЕГІОНАЛЬНЕ ІНЖЕНЕРНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО. ПЕРСОНОГРАФІЯ ВИДАТНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

На початку пореформеного періоду української історії почала формуватися плеяда гірничих інженерів, представників технічної інтелігенції, які у 70-х рр. XIX ст. «перехворіли» емісійно-грюндерською лихоманкою, у 80-х рр. XIX ст. створювали акціонерно-пайові товариства, у 90-х рр. XIX ст. мужньо і наполегливо відстоювали свій соціально-економічний статус, а в роки світової кризи (1900-1903), депресії (1903–1905), підйому (1909–1913) втрачали свої позиції і власність, але відтворювали усе це знову, формуючи підприємницьку культуру південного індустріального регіону.

Після закінчення С.-Петербурзького гірничого інституту інженери поступали на державну службу або працювали на казенних підприємствах, а потім переходили в акціонерні компанії або самі їх засновували. До цієї групи належали гірничі інженери О.А. Ауербах, П.М. Горлов, А.Ф. Мевіус, Є.М. Таскін та ін.

Інші, зайняті в приватному підприємстві, поступово скуповували солідні пакети акцій, стаючи впливовими фігурами у ділових колах регіону. Найбільш відомими представниками цієї групи в Україні були вугільний король М.С. Авдаков і талановитий організатор виробництва А.В. Міненков.

До третьої групи належали гірничі інженери, які засновували власну справу раніше за багатьох: М.Ф. фон Дітмар, М.М. Летуновський та ін.

У дослідженні генезису підприємців України важливе місце належить відтворенню їх соціального портрета через те, що при вивченні соціальної структури українського суспільства пореформеної доби у центрі уваги істориків тривалий час перебував робітничий клас. У численних виданнях проаналізовано процес формування українського пролетаріату, його економічне і правове становище, кількісний та якісний склад. У радянський період практично не вивченою залишилася історія становлення українських підприємців, про що

свідчить наявність однієї монографії і кількох статей, присвячених торгово-промислому проширкенню населення України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Перші спеціальні роботи з історії підприємництва України з'явилися у середині 60-х років ХХ ст., коли була опублікована стаття В.Н. Рубіна, в якій розглядалася політика гірничопромисловців Півдня Росії з деяких важливих питань, робітничого зокрема [178; 179]. У змістовному дослідженні кінця 80-х років Л.Ю. Шепелев основну увагу зосередив на висвітленні мети, мотивів та методів торгово-промислової політики царизму, аналізі її ідеологічних засад [201; 202]. У 1990-х роках український історик В.В. Крутіков всебічно і ґрунтовно дослідив тривалий і складний процес формування гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського регіону, її національний та соціальний склад, становлення та оформлення першої галузевої представницької організації підприємців країни – З'їзду південних гірничопромисловців. Певну інформацію про власників і орендарів шахт та рудників регіону В.В. Крутіков знайшов у роботі А.Ф. Мевіуса «Будущность горнозаводского дела Юга России». На цю роботу В. В. Крутіков посилався у своїх статтях та монографії [152, с. 4]. Причому ракурс його наукових робіт був спрямований на висвітлення діяльності підприємців з реалізації економічної політики уряду. У тіні залишилися громадська робота та наукові дослідження окремих представників цієї соціальної верстви.

В останні роки захищені дисертаційні роботи, у яких вирішуються питання ролі гірничих інженерів у формуванні Донецько-Придніпровського економічного району, а також їхньої участі у суспільно-політичних процесах ХІХ- початку ХХ ст. Існують дослідження, де увага концентрується на інженерному бізнесі та взаємозв'язку індустріалізації країни з соціальними процесами [198].

Зауважимо, що при визначенні основних параметрів інженерного підприємництва найбільш репрезентативними є масові джерела (довідково-інформаційні видання і періодика), матеріали яких дозволяють не тільки ранжувати гірничих інженерів, а й реконструювати їх культурно-психологічний

образ. Виконати це завдання дозволяє також сучасне прочитання мемуарів дійових осіб історії.

На підставі аналізу архівних джерел, наукової та мемуарної літератури вітчизняні та російські дослідники зробили спробу виділити такі аспекти вивчення життя і діяльності представників інженерного бізнесу кінця ХІХ-початку ХХ в.: ступінь соціальної мобільності в умовах формування індустріальних регіонів; особистісно забарвлений процес залучення до підприємницької діяльності; соціальний статус гірничих і заводських інженерів.

На нашу думку, для відтворення соціального портрету підприємців України найбільш перспективним напрямком науково-дослідної роботи є персоніфікація, а, точніше, – персонографія, тобто висвітлення біографій типових представників цієї соціальної верстви. Автори цієї роботи, спираючись переважно на матеріали галузевої періодичної преси, зробили спробу аналізу та реконструкції діяльності видатних представників гірничопромисловців України, а саме гірничих інженерів-підприємців. На наше глибоке переконання, ці люди були тричі патріотами: країни, гірничозаводської справи, регіону. Економічна історія Донбасу, Криворіжжя, Придніпров'я могла бути зовсім іншою, якби не сумління, підприємливість, креативність, незалежність і безмежна відданість професії цих людей.

2.1. «Вугільний король» М.С. Авдаков, фундатор рутної справи О.А. Ауербак

Видатним представником та ідеологом регіонального інженерного підприємництва був Микола Степанович Авдаков. Його ім'я не зникало з енциклопедичних видань навіть за радянських часів. Він прожив 68 років (1847–1915), велику частину з яких присвятив організації гірничої і металургійної промисловості Півдня Росії.

Директор Рутченківського гірничопромислового товариства, директор правління товариства Брянських кам'яновугільних копалень та рудень, голова

адміністрації генерального товариства Макіївських залізобних і сталевих заводів, голова товариства Миколаївських суднобудівних заводів, директор правління Північно-Донської залізниці, голова правління Ленського золотопромислового товариства, – такий неповний перелік його керівних посад у гірничозаводській справі.

У 1874 р. М.С. Авдаков став у витоків корпоративної представницької громадської організації - З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Був головою Ради з'їздів (1900–1905), керував постійним органом російської організації великої буржуазії – Радою з'їзду представників промисловості і торгівлі (1907–1915). Він був лідером, ідейним натхненником і теоретиком монополістичної буржуазії, очолював правління великого синдикату «Продуголь» (1906–1915). В останньому десятилітті свого життя він став членом, а потім головою Державної Ради Російської імперії (1906–1915).

М.С. Авдаков був активним дописувачем ЮРГЛ і ГЗЛ. За сім років видавництва ЮРГЛ він підготував 25 матеріалів на такі теми, як тарифи, митна політика, будівництво залізниць і портів. Свої матеріали він розміщував у таких розділах, як «научные и технические статьи», «статистическая и коммерческая часть горной промышленности». У журналі ГЗЛ М.С. Авдаков розміщав аналітичні статті, коментарі до урядових документів, звіти про свої фахові відрядження.

Ще за життя іншого представника регіонального інженерного підприємництва Олександра Андрійовича Ауербаха дослідники вивчали його науковий доробок, аналізували причини успіху та оцінювали внесок у розвиток індустрії Донецько-Придніпровського регіону. У дорадянський період статті і спогади про нього друкувалися в енциклопедичному словнику видавництва Брокгауза і Ефрона, у брошурах, галузевих журналах. Аналіз стану наукової розробки даної персоналії показує, що в роботах, присвячених історії імперського та регіонального підприємництва, можна знайти окремі сюжети, факти, що стосуються життя і діяльності О.А. Ауербаха. У радянський період історії України його особистість цікавила насамперед дослідників –

краєзнавців, тому що він був серед засновників вітчизняних гірничодобувних і заводських комплексів у Донецькому басейні. У 90-х рр. ХХ ст. український історик В.В. Крутіков, аналізуючи соціальний і національний склад південних гірничопромисловців, дав оцінку підприємницьким здібностям, організаторському таланту і особистісно-психологічним якостям О.А. Ауербаха [152]. У 1999 р. у Москві було опубліковано енциклопедичне видання «Німці Росії», у якому містяться відомості про рід Ауербахів, засновані на архівних матеріалах [144, с. 87–89].

Олександр Андрійович Ауербах належав до дворянського роду, представники якого походили від саксонського купця Якова. Два його сини заснували тверську і московську родові гілки. Андрій Якович Ауербах (1796–1846), власник відомої фаянсової фабрики у селі Кузнецове Корчевського повіту Тверської губернії, мав трьох синів: Івана (Йоганна-Вольдемара), Германа та Андрія (Генріха). Андрій Андрійович Ауербах став лікарем, наслідуючи сімейну традицію. Свою сім'єю він створив у 30-х рр. ХІХ ст., одружившись на одній з двох дочок багатого саратовського землевласника Ф.П. Бергхольца Анастасії Федорівні. У цій сім'ї у лютому 1844 р. народився хлопчик, якого назвали Олександром. У подружньої пари він був другим сином. Дитинство братів пройшло у місті Кашині Тверської губернії, а також у маєтку діда Андрія Яковича Ауербаха. Обидва отримали початкову освіту вдома під керівництвом матері та її сестри.

У 1863 р. О.А. Ауербах завершив курс навчання у С.-Петербурзькому Корпусі гірничих інженерів, отримав вищу інженерну освіту, чин поручика і поступив на державну службу. Його відрядили на проведення бурових робіт близько Самарської Луки на Волзі, де він зайнявся розвідкою покладів кам'яного вугілля.

У 1868 р., коли йому виповнилося 24 роки, він захистив у Гірничому інституті дисертацію на тему «О турмалине российских месторождений» і був обраний радою професорів на посаду ад'юнкта кафедри мінералогії. Молодого ученого цікавили кристали турмаліну, для дослідження яких він застосував свій

спеціальний метод – апаратний (за допомогою мікроскопа). Це стало відомо у 1869 р., коли у «Записках Віденської Академії наук» з'явилася його стаття (монографічний опис) про целестин, який він також вивчав за допомогою мікроскопічного методу, тоді ще нового навіть для іноземців.

Заслуги О.А. Ауербаха перед геологією полягали також у тому, що він у 1868–1869 рр. ознайомився з європейськими мінералогічними музеями і детально описав їх колекції. У Фрейберзькій гірничій академії він займався дослідженням мінералів за допомогою паяльної трубки і склав оригінальні таблиці для визначення мінералів цим способом. Тоді ж він винайшов гоніометр, прилад для вимірювання кутів між плоскими гранями твердих тіл, який і зараз використовується у кристалографії і геодезії. Протягом десяти наступних років у наукових журналах регулярно з'являлися звіти про його дослідження.

Перерахованих наукових досягнень і винаходів О.А. Ауербаха цілком достатньо, щоб збагатити мінералогію, кристалографію, геологію і назавжди утвердити своє ім'я в історії цих наук. Але, як вважав його сучасник професор І.А. Тіме, «кропітка кабінетна робота не задовольняла його широку натуру» [195, с. 87]. У 1871 р. він залишив кафедру мінералогії, а наприкінці 1872 р. поступив на службу до Головного гірничого управління і був направлений у розпорядження «Французского горного и промышленного товарищества в России», з керівництвом якого уклав контракт на проведення розвідки вугільних родовищ у Донецькому басейні. Переселився до Таганрогу. Вивчивши місцеві родовища, порекомендував членам правління товариства придбати шахти у поміщиків Володимира та Софії Рутченків, а також орендувати 2,5 тис. десятин їхньої землі. Рутченківське кам'яновугільне родовище знаходилося у селі Григорівка на р. Кальміус (зараз місцевість селища Боссе у м. Горлівці) у Юзівському промисловому районі Донбасу, який охоплював південну частину «Кальміус-Торецької» улоговини та «Макіївську» мульду. Рутченківське вугілля належало до кращих сортів, що коксуються. У 1873 р. Французьке товариство за його пропозицією придбало також суміжне Курахівське родовище на р. Вовча

(зараз м. Курахово у Мар'їнському районі Донецької області), де видобували найкраще мінеральне паливо – полум'яне вугілля, яке вважалося універсальним замінником дровам для будь-яких котлів.

Почалося будівництво нових шахт. О.А. Ауербах отримав посаду управителя. Головною прикметою його діяльності було налагодження соціальної інфраструктури. Для залучення робочої сили побудували будинки для сімейних (26 будинків на 104 родини), двоповерховий готель для інженерів і штейгерів, казарми для неодружених, а також – магазини та відповідні приміщення для зберігання матеріалів та продовольчих запасів. У Курахівському маєтку звели механічну майстерню, «локомотивний сарай», житлові будівлі для службовців. Рутченківське та Курахівське родовища з'єднала Курахівсько-Рутченківська залізнична гілка. Але інтерес французької компанії до Донбасу виявився короткочасним. Через значні матеріальні витрати на будівництві очисних споруд на Москві-річці французи різко скоротили фінансування у Донбасі. Протестуючи, О.А. Ауербах у 1876 р. відмовився від посади, розірвав контракт і зайнявся розвідкою вугілля у сусідньому маєтку.

Започатковану О.А. Ауербахом справу продовжив його друг М.С. Авдаков, за часів якого на родовищах були закладені нові шахти: «Глибока», «Удача», «Софія», «Надія». М.С. Авдаков зробив два описи об'єднаного Рутченківсько-Курахівського родовища, які були надруковані на сторінках центрального видання «Горный журнал». Він докладно описав геологічний характер родовища та особливості технології видобування мінерального палива, навів результати фізико-хімічних та технічних випробувань вугілля. Але найбільше уваги приділив робітничому питанню, встановивши таку «високу планку» вирішення соціальних проблем, що вона була для всього Донецького басейну скоріше винятком.

У другій половині 70-х – першій половині 80-х рр. XIX ст. О.А. Ауербах накопичив капітал для того, щоб у середині 80-х рр. відкрити потужне власне виробництво. Для цього в 1877–1879 рр. він працював консультантом на соляних промислах у Криму і золотих промислах на Уралі. У 1881 р. прийняв на

себе управління Богословським гірничим округом (зараз Свердловська область РФ), на чолі якого перебував до 1896 р. Проте О.А. Ауербах не втрачав зв'язків із Донбасом: консультував землевласників, які будували шахти та обладнували рудники. Брав участь у роботі Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Створення з'їзду було однією з найбільших заслуг О.А. Ауербаха перед південною гірничою промисловістю. Справа у тому, що головною перешкодою до успішного розвитку кам'яновугільної промисловості була «низкая паровозоспособность» залізниць і відсутність дороги, яка б з'єднала східну і західну частини Донецького басейну. Через те, що дозвіл на вирішення цих проблем можна було отримати при колективному клопотанні зацікавлених вуглепромисловців, то за ініціативою О.А. Ауербаха було скликано нараду головних представників кам'яновугільної промисловості, на якій за його особистою пропозицією було вирішено поставити перед урядом питання про створення представницької організації ділових людей індустріального регіону – З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Після наполегливих і неодноразових клопотань перед тодішнім міністром землеробства і державного майна графом П.О. Валуєвим зусилля О.А. Ауербаха увінчались успіхом. Питання про проведення з'їзду було остаточно узгоджено у Юзівці, за обідом у маєтку Дж. Юза, в якому брали участь підприємець П.М. Горлов, гірничий інженер О.А. Ауербах і міністр П.О. Валуєв. У листопаді 1874 р. в Таганрозі був скликаний перший з'їзд. З цього моменту О.А. Ауербах брав діяльну участь у роботі з'їзду, уповноваженим якого він був до кінця життя. У 1899 р. його обрали почесним членом Ради з'їздів. Протягом багатьох років він був членом урядових рад із залізничних і тарифних справ.

Особлива заслуга О.А. Ауербаха перед гірничою промисловістю полягала у створенні акціонерного товариства. Честь відкриття родовища ртуті належала гірничому інженеру Аркадію Васильовичу Міненкову, головному ініціатору цієї справи. Бажаючи привернути заможних ентузіастів гірничозаводської справи до відкритих ним покладів ртутної руди, А.В. Міненков опублікував підсумки своїх досліджень у галузевій пресі, на сторінках технічного професійного

видання ЮРГЛ [195, с. 88–89]. З публікацією ознайомився О.А. Ауербах і відвідав зазначені місця. Через неповні чотири роки він надав необхідні кошти для розвитку справи. До цього моменту число розроблених родовищ ртуті на земній кулі було обмеженим. Багаті ртутні рудники належали Іспанії (Альмаден), Австрії (Ідрія). Починало розвиватися виробництво ртуті в Італії та Сербії. У Росії ртуть видобували на Уралі, але уральська ртуть не набула промислового значення. Для виробничих потреб ртуть завозили з Австрії та Іспанії. Створивши в 1885 р. «товариство на вірі» (у той час у країні були поширені чотири форми товариств: повне; на вірі; на акціях; артіль), нові компаньйони заклали першу шахту і відразу ж вирушили до Ідрії і Альмадена для ознайомлення із ртутним виробництвом. Після повернення вони склали проект рудника, селища і заводу, який був реалізований у 1886–1887 рр. [195, с. 89]. Ртутний завод став першим і єдиним у Росії заводом з виробництва промислової ртуті. Весь комплекс як за багатством родовищ руди, так і за розмірами виробництва не тільки задовольняв потребу імперії у ртуті, а й дозволяв значний її надлишок вивозити за кордон. Весь виробничий комплекс у с. Микитівці назвали іменем дружини О.А. Ауербаха «Софіївський».

Сучасники свідчили, що ртутна шахта була на ті часи зразковою, видобуток і виробництво ртуті мали таку «ступінь технічної закінченості і досконалості, що від іноземців тут переймати нічого не доводилося» [195, с. 91].

Кількість робочих на шахтах «Софія», «Чегарники», «Железянка» і на поверхні коливалася у різні часи від 600 до 700 осіб (всього у селищі проживало до 2 тис. осіб). Більшу половину становили уродженці Бахмутського та Старобельського повітів, а 200–250 чоловік були вихідцями з Курської та інших сусідніх губерній. До кінця XIX ст. тут почав формуватися прошарок «потомственных» робітників. Заробіток робітника (чоловіка) складав один рубль на день; заохочувалась і переважала відрядна оплата праці. Гроші виплачували кожні два тижні. Для робітників вищого розряду (слюсарів, ковалів, десятників) на території ртутного заводу були споруджені службові

будинки. Одинокі та сімейні робітники розміщувались у будинках-казармах. Інженери і службовці проживали у восьми казенних будинках на дві квартири кожен. На кошти правління утримувалася школа на 40 учнів. Учитель отримував 600 крб. на рік. Алкогольні напої можна було придбати тільки на залізничній станції на відстані чотирьох верст від заводу. Незважаючи на досить стерпні умови праці та побуту, життя і діяльність ртутного заводу перебувала під пильною увагою громадськості, особливо лікарів і журналістів. Ртутне виробництво завдавало шкоди здоров'ю працівників. Діагноз «меркуріалізм» – захворювання, викликане отруєнням ртутними випаровуваннями, встановлювався нерідко, але згідно з медичними звітами, опублікованими у журналі ГЗЛ, працівники заводу і рудників частіше хворіли на епідемічні та сезонні хвороби. Співвідношення професійних і звичайних хвороб складало 1:3 [195, с. 90].

У 1895 р. у товариства виникли фінансові труднощі, пов'язані з капітальними витратами на розширення рудника і погашення кредитів. Щоб вирішити проблему, у травні 1896 р. товариство перетворили на акціонерне під назвою «Ртутна і вугільна справа Ауербаха і К^о» зі статутним капіталом – 2 млн. 250 тис. руб., розподілених у 12 тис. акціях по 187 руб. 50 коп. за кожен [195, с. 87].

У 1897 р. у керівництві рудника відбулися зміни за «сімейним» принципом: замість А.В. Міненкова управителем став родич О.А. Ауербаха, директором заводу був призначений його ж двоюрідний брат. Син Сергій став управителем вугільним рудником. Проаналізувавши рентабельність підприємства, О.А. Ауербах запропонував зробити акцент на розвитку вугільної справи і збільшити видобуток вугілля. Весь прибуток від ртутного виробництва, починаючи з 1898 р., почали вкладати у вугільний рудник. Як результат – ртутний бізнес занепав, через що погіршився загальний фінансовий стан товариства. У січні 1899 р. на шахті «Софія» сталася пожежа. Шахта була затоплена і тимчасово вийшла з виробничого циклу. Світова економічна криза призвела до того, що різко впали попит і ціни на вугілля і метал, скоротилося

виробництво. У жовтні 1906 р. на загальних зборах акціонерів було прийнято рішення шукати солідних підприємців для продажу або оренди ртутних і вугільних копалень. Навесні 1907 р. купець Животовський уклав з товариством договір оренди, створивши у Брюсселі акціонерне товариство «Оренда вугільних копалень О.А. Ауербаха», яке фінансувалося Римським банком, і передав йому всі свої права. До 1912 р. рудник практично не працював. У період економічного підйому на руднику намітилося пожвавлення. У роки Першої світової війни тут виробляли ртуть для потреб військової промисловості. 23 січня 1918 р. підприємство націоналізували.

О.А. Ауербах відійшов від активної підприємницької діяльності ще після революції 1905–1907 рр. У 1909 р. Олександр Андрійович опублікував у журналі «Русская старина» свої спогади. У 1913 р. члени Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії вшанували його з приводу п'ятдесятиліття діяльності. Дійсний статський радник (цивільний чин 4-го класу, який відповідав посаді директора департаменту, губернатора і міського голови, давав право на спадкове дворянство), почесний член Ради з'їзду, головний акціонер ртутної справи О.А. Ауербах помер у червні 1916 р.

2.2. Патріарх гірничої справи А.Ф. Мевіус

Справжнім патріархом гірничозаводської справи у другій половині ХІХ ст. вважався Аполлон Федорович Мевіус (1820-1898). Він був гірничим інженером, дослідником, акціонером, завідувачем кафедри металургії чавуну та сталі Харківського технологічного інституту, членом редакційних комітетів галузевих періодичних видань, автором понад ста друкованих робіт, мав чин дійсного статського радника.

Відомості про А.Ф. Мевіуса знаходяться як у публікаціях видань технічної галузевої регіональної періодики (ЮРГЛ, ГЗЛ), так і у наукових дослідженнях з історії металургії України [177, с. 141-143].

Аполлон Федорович Мевіус походив з родини гірників. Його батько працював маркшейдером у Томському окрузі. А.Ф. Мевіус народився 24 листопада 1820 р. Коли йому виповнилося 12 років, він розпочав навчання у С.-Петербурзькому Корпусі гірничих інженерів коштом одного з сибірських металургійних заводів. У 1834 р. все гірниче відомство, разом з робітниками казенних гірничих заводів, було організовано за військовим принципом. Створили Корпус гірничих інженерів, яким керував начальник штабу, підпорядкований міністру фінансів. У 1863 р. штаб Корпусу гірничих інженерів скасували, а через чотири роки перетворили на цивільне відомство.

У 1842 р. А.Ф. Мевіус був призначений доглядачем уральських заводів Горноблагодатського округу. У 1846 р. штаб корпусу гірничих інженерів відрядив його до Німеччини та Бельгії для підвищення професійної кваліфікації. Після повернення він працював на Уралі управителем Златоустівського металургійного заводу. У 1847 р. розпочалося будівництво Керченського чавуноливарного та пудлінгового заводу, для потреб якого передбачалося доставляти морем грушівський антрацит з території Війська Донського. Однак на берегах Керченської протоки знайшли потужні поклади залізних руд. У 1851 р. А.Ф. Мевіуса запросили визначити ступінь їх придатності для виробництва чавуну. Після проведення досліджень Аполлон Федорович з'ясував, що значний вміст у руді фосфору не дозволить отримати якісне залізо.

У 1855 р. А.Ф. Мевіус отримав призначення до Луганського округу. Гірничий департамент імперського гірничого відомства доручив йому дві справи: здійснити детальну розвідку покладів кам'яного вугілля та залізної руди і розробити проект чавуноливарного заводу. Місце для забудівлі було визначене А.Ф. Мевіусом на березі р. Садки на відстані чотирьох кілометрів від м. Єнакієве Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Через три роки він, автор проекту, керував будівництвом металургійного заводу, який згодом назвали Петровським. А.Ф. Мевіус особисто відбирав та замовляв необхідні машини за кордоном, а також вирішував кадрові питання, підбираючи

кваліфікованих спеціалістів на уральських заводах. У 1860 р. на Петровському казенному заводі вперше у вітчизняній металургії виплавили чавун на мінеральному паливі. Це виробництво стало творчою науковою лабораторією А.Ф. Мевіуса. Тут він запропонував використовувати коксові гази для зігрівання парових котлів. На заводі використовували гідравлічні підйомники, запровадили хімічні аналізи шихти, чавуну та шлаків [177, с. 142]. Але державна казна втратила інтерес до заводу, через що виробництво з часом занепало.

Тоді гірничого інженера А.Ф. Мевіуса призначили начальником Луганського гірничого округу. На цій посаді протягом 1861-1865 рр. він зробив чимало корисного для розвитку регіонального гірничо-металургійного комплексу. Також він зібрав статистичний матеріал для нарисів з історії гірничої справи Півдня Росії, які вийшли друком у 1867 р. У 1870 р. А.Ф. Мевіус пішов у відставку «з мундиром і пенсією», як тоді говорили. На той час він був акціонером – членом правління Донецько-Юрїївського металургійного товариства [152, с. 37]. З виходом на пенсію його діяльність набула дещо іншого характеру. Він став одним з головних засновників З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, очолив Комісію виборних. Члени комісії вели статистичний облік всього комплексу гірничозаводських робіт. Комісія виборних існувала на громадських засадах. А.Ф. Мевіус упорядкував дані про обсяги видобутку та вивозу вугілля, руд, солі, вдосконалив методику розрахунків норм мінерального палива для різних регіонів Півдня та категорій споживачів. Пізніше його методика стала базовою для роботи державної статистичної організації – Харківського комітету з перевезень мінерального палива [86, с. 3517].

Велике значення мали також статистичні дані, які готував і публікував А.Ф. Мевіус. Характерною особливістю статистичних публікацій була увага як до техніко-економічного аспекту виробництва, так і соціальних проблем галузі. Як відомо, пропагандистський потенціал статистичних матеріалів значний, а достовірність і повнота даних - відносно велика. Засобами масової інформації важливі дані доводилися до уряду і широкої читацької аудиторії.

Професійні знання, інженерну практику, досвід наукових досліджень, – все це А.Ф. Мевіус використав, коли став викладачем Харківського технологічного інституту, фундатором і першим завідувачем кафедри металургії чавуну та сталі. Організаційно-методичне забезпечення нової дисципліни базувалося на таких друківаних роботах А.Ф. Мевіуса: «Курс чугуноплавильного производства» (за цю працю, надруковану у 1859 р., Російська академія наук надала автору Демидівську премію 2-го ступеня), «Учебный курс металлургии чугуна, железа и стали», виданий у 1894 р., «Технический французско-русский словарь» (64 тис. слів), над створенням якого А.Ф. Мевіус працював останні 28 років життя (словник було надруковано у 1898 р.) [177, с. 143].

Крім професійної, викладацької, наукової, громадської діяльності А.Ф. Мевіус брав участь у виданні органів періодичної галузевої преси: З редакційним комітетом ГЗЛ А.Ф. Мевіус співпрацював понад 10 років. Його матеріали були надруковані у 72-х номерах журналу (за підрахунками авторів). Це передові та оглядово-аналітичні статті, звіти про наукові дослідження, статистичні дані, переклади з німецьких та французьких спеціалізованих журналів, техніко-економічні огляди тощо. Результати власних наукових досліджень А.Ф. Мевіус друкував час від часу у вигляді заміток. Заслуговує на увагу та обставина, що А.Ф. Мевіус пильно слідкував за відкриттями та винаходами, які належали вченим, інженерам і технікам Бельгії, Великої Британії, Німеччини. Він засуджував вітчизняних раціоналізаторів, які завдяки «упорной скромности» не публікували результатів своїх наукових пошуків і професійних досягнень [72, с. 26].

Оглядово-аналітичні статті А.Ф. Мевіуса на сторінках ГЗЛ були присвячені критичному аналізу стану справ у гірничій та металургійній галузях Донецько-Придніпровського індустріального регіону. Матеріали А.Ф. Мевіуса найчастіше друкувалися в економічному відділі ГЗЛ. В 1888 р. він розмістив значну за обсягом статтю про перебіг локальної вугільної кризи. Головними наслідками кризи А.Ф. Мевіус вважав недостатні обсяги мінерального палива

для того, щоб задовольнити усі потреби, і зростання ціни. Він повідомляв, що у січні 1888 р. незвичайне зростання продажної вартості вугілля складало 70 і навіть 100 відсотків по відношенню до звичайної ціни. Текстуальний аналіз статті показує, що чинниками, які зумовили це негативне явище, А.Ф. Мевіус вважав, по-перше, перевантаження складських можливостей і транспортних потужностей. По-друге, деякі залізниці опинилися без запасів мінерального палива всупереч урядовому розпорядженню про необхідність мати двомісячні запаси вугілля влітку і тримісячні – взимку. По-третє, для перевезення вугілля не вистачало вагонів, принаймні на Донецькій, Харківсько-Миколаївській, Південно-Західній залізницях. Під'їзні шляхи від місця видобутку до станцій завантаження ні зручними, ні достатніми за кількістю А.Ф. Мевіус не вважав [70, с. 40]. А.Ф. Мевіус вказував ще на один важливий чинник локальної вугільної кризи. Це – конфлікт, який виникав між вуглепромисловцями та вуглеторговцями. Від останніх залежала продажна ціна на вугілля, а вугільна біржа тоді ще не існувала. На початку 90-х рр. А.Ф. Мевіус чи не найпершим відгукнувся на потреби часу, коли актуальним стало питання державного регулювання вугільної галузі.

У Росії підприємці віддали перевагу створенню своєрідних картелів та синдикатів з державою, тобто домовлялися з урядом про ціни на продукцію, ринки збуту, джерела сировини тощо. З цього приводу А.Ф. Мевіус надрукував ґрунтовну статтю про прорахунки у вугільній галузі Півдня Росії. У цій статті він констатував: «Угольное дело во всех его важнейших формах является теперь уже не простым частным вопросом и занятием, а делом... государственным, или по крайней мере таким, в котором правительство принимает не только участие, но берет на себя главное им руководство, нередко даже помимо воли и желания тех лиц, которые заняты в нем непосредственно» [68, с. 1]. Від імені вуглепромисловців Донецько-Придніпровського регіону він звертався до уряду, наголошуючи на необхідності довгострокових та значних казенних замовлень для машинобудівних, металургійних заводів, будівництва броненосних кораблів

тощо. Вуглепромисловці логічно сподівалися на збільшення попиту на власну продукцію.

Восени 1890 р. А.Ф. Мевіус надрукував іншу статтю про стан справ у південноросійській гірничій промисловості. Тон цієї статті, наведені факти, висновки безсумнівно свідчать про обурення автора станом справ, які не поліпшилися після його першої статті. Якщо врахувати його найтісніші зв'язки з представницькою організацією південних гірничопромисловців, то можна вважати, що А.Ф. Мевіус своєю публікацією висловив їх думку та ставлення. Автор, перш за все, зазначав, що гірничозаводська продукція транспортується без перешкод тільки тоді, коли інша продукція (зерно, дрова тощо) відсутня. Для перевезення солі, вугілля, руд, рейок катастрофічно не вистачало вагонів. Він порушив питання про митні тарифи на вугілля, розмір яких визначався тільки на один рік. При такому підході з боку уряду сподіватися на перспективне планування було марно. Будівництво складських приміщень, розвиток торговельного флоту, експорт вугілля потребували твердих і передбачуваних митних тарифів (на декілька років наперед). А.Ф. Мевіус зазначав також, що навіть стабільна тарифна ставка не покращить справу, якщо морські порти не будуть добре обладнані для перевезення мінеральної сировини. Маріупольський порт, на його думку, мав недостатню глибину. Спеціальних машин та пристроїв для запобігання цьому не вистачало [69, с. 2].

Як виявилося, критична стаття А.Ф. Мевіуса була своєчасною. У 1891–1892 рр. уряд перейшов до відверто протекційного курсу в економічній політиці, підприємці зацікавились експортом продукції до країн Балканського регіону та Туреччини. Будівництво Маріупольського порту завершувалося, розвивався паровий каботаж. Все це створювало сприятливі умови для організації збуту донецького вугілля і успішної конкуренції з англійськими виробниками мінерального палива. Можливо, боротьба підприємців, яку протягом десяти років на сторінках галузевих журналів вели М.Г. Яшевський, М.С. Авдаков, А.Ф. Мевіус, дала позитивний результат.

Віддаючи належне патріотичній діяльності А.Ф. Мевіуса, після його смерті ХХІІІ з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії постановив запровадити у С.-Петербурзькому гірничому інституті стипендію його імені [84, с. 3563].

2.3. «Люди живої справи» Є.М. Таскін, М.М. Летуновський, А.В. Міненков

Найпопулярнішим серед діячів на Півдні називали гірничого інженера Євгена Миколайовича Таскіна (1841–1905). Уродженець Нерчинську, він походив з незаможної дворянської родини. Його дід з боку матері та батько були гірничими інженерами. Дитинство Є.М. Таскіна пройшло на одному з Нерчинських заводів. Його учителями були заслані – декабрист і учасник польського визвольного руху. Після закінчення у 1861 р. інституту Корпусу гірничих інженерів Є.М. Таскін два роки займався бурінням свердловин у Підмосковному вугільному басейні. У 1863 р. він був відряджений до Іркутська для вивчення та опису покладів кам'яного вугілля, але несподівано отримав пропозицію від генерала-губернатора Східного Сибіру очолити гірничі розробки на берегах р. Амуру. Але раніше його направили на стажування за кордон для детального вивчення рудної справи. Повернувшись, Є.М. Таскін шість років організував кам'яновугільні розробки у Амурському краї, Східному Сибіру і навіть на о. Сахалін. Уже на той час у колі гірничих інженерів він уславився тим, що описав геологічні особливості багатьох місцевостей, зробив перспективні плани розробок і доповів про все це на засіданні Мінералогічного товариства у С.-Петербурзі.

У 1870 р. активізувалися гірники-підприємці, які почали запрошувати фахівця для облаштування приватних та акціонерних рудників. Він працював у Рязанській губернії на запрошення правління товариства Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, а також у Донецькому басейні на відомому Рутченківському родовищі. Правління «Французького гірничого та промислового товариства» доручило йому роботу поблизу станції Руднича.

У 1877 р. Є.М. Таскін оформив відповідні документи щодо стану кам'яновугільної промисловості на Півдні Росії і підготував записку для уряду про потреби галузі. У 1878 р. його призначили на посаду окружного інженера 1-го округу західної частини Донецького басейна, яку він обіймав понад 12 років.

З його ім'ям незмінно пов'язували діяльність з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (у 1884 р. він став головою цієї представницької організації підприємців), заснування Гірничого управління Донбасу (у серпні 1891 р.). Також Є.М. Таскін створив орган для розподілення вагонів під вугільні вантажі (Комісію виборних від вуглепромисловців). Він неодноразово готував матеріали для обговорення на Раді з'їзду або безпосередньо на з'їздах. Це були найсуттєвіші питання галузі: припинення хижачької експлуатації родовищ кам'яного вугілля; регламентація відносин гірничих робітників та власників копалень і заводів; регулювання дорожніх тарифів на перевезення гірничозаводської продукції. Він, представник профільного міністерства, постійно відстоював інтереси підприємств Донецько-Придніпровського регіону в уряді [40].

Серед енергійних діячів гірничої справи Донецько-Придніпровського регіону виділявся фундатор донецької соляної промисловості Микола Миколайович Летуновський (1841?-1903). Він виховувався у родині відомого на той час гірничого інженера, генерал-майора М.Т. Летуновського. Після закінчення курсу інституту Корпусу гірничих інженерів у 1860 р. поручик М.М. Летуновський поступив у розпорядження гірничого начальника Луганського округу.

У 1861 р. його призначили на чавуноплавильний завод, який тільки-но почали будувати у Бахмутському повіті Катеринославської губернії (Петровський завод), але майже одразу запропонували стажування за кордоном терміном на один рік. М.М. Летуновський оглянув експонати Всесвітньої профільної виставки у Лондоні, ознайомився із технологією коксування вугілля на заводах Німеччини, Франції, Бельгії. Продовживши своє стажування також на передових підприємствах Росії, він приділив головну увагу облаштуванню

газопудлінгових та газозварювальних печей. Набутий досвід дозволив молодому інженерові розпочати творчу роботу у Луганську, де йому доручили скласти кошторис, креслення та проект пудлінгової печі, а також облаштувати таку піч на Луганському заводі.

Микола Миколайович зробив блискучу кар'єру – від заводського наглядача, завідувача лабораторією до управителя заводу і помічника гірничого начальника Луганського округу. Йому доручили будівництво Лисичанського чавуноплавильного заводу. П'ять років своєї служби він виконував обов'язки гірничого начальника Луганського округу (1873–1875). Одночасно він займався підприємництвом, приватною діяльністю по «соляній справі». У 1878 р. поблизу села Брянцевки Бахмутського повіту відкрили промислові поклади солі, визначивши геологічний вік ґрунтових пластів, які живили численними джерельцями місцеві соляні озера. У Брянцевці на значній глибині було відкрито дев'ять пластів кам'яної солі. Коштом Гірничого департаменту пробурили першу свердловину.

У 1879 р. М.М. Летуновський розвідав і детально описав родовище, заснував компанію, облаштував соляну копальню, на якій через два роки виробляли більше мільйона, а згодом – 15 млн. пудів солі. Компанія мала таку назву: «Товарищество Брянцевской соляной копи Летуновского и К^о». Одразу М.М. Летуновський та його компаньйони стикнулись із великими труднощами та проблемами. По-перше існував значний урядовий акциз на виробництво солі, що стримувало її видобуток і змушувало тримати високу ринкову ціну. По-друге, ділові кола, які утримували худобу і споживали сіль, звикли до солі кримських промислів, а чиста, біла кам'яна сіль була незвичною, не мала відповідних гарантій доброякісної продукції. По-третє, не було збуту на продовольчому ринку в середині країни та за кордоном. Нарешті, виробництво соди, яку отримували, додаючи до солі сірчану кислоту, на той час не розвивалось у Донецько-Придніпровському регіоні. І все же Бахмутське родовище було найбільшим у Європі. Компанія М.М. Летуновського організувала виробництво солі найвищої якості. У січні 1881 р. уряд відмінив

акциз на сіль, що збільшило її виробництво та знизило ціну. Брянцевську сіль почали купувати вівчарі, власники промислової худоби, содові мануфактури Харківщини, споживачі Курської, Воронежської, Полтавської, Чернігівської губерній, земель Війська Донського [59].

У 1895 р. правління французької компанії «Товарищество для разработки каменной соли и угля в Южной России» придбало Брянцевське родовище і зосередило у своїх руках 86% видобутку кам'яної солі Донецького басейну [174, с. 244].

Невгамовна підприємницька енергія спонукала М.М. Летуновського розширювати власну справу. У 1872 р. бахмутський купець ініціював розвідку мідної руди поблизу Бахмута. Лабораторні випробування показали, що варто розпочинати виплавляння металу. Справу підтримав М.М. Летуновський, до якого купець звернувся з пропозицією. Отримав дозвіл на будівництво заводу, обрав місце на березі р. Лугані поблизу села Калиновського, придбав обладнання (вентилятори, локомотив), почав споруджувати кам'яний корпус на три відділення. Але пробні плавки не дали обнадійливих результатів. Виявилось, що пуд міді обійдеться компаньйонам занадто дорого і не виправдає навіть тих коштів, які були вкладені на початковому етапі. Можливо, що через цю невдачу М.М. Летуновський залишив посаду окружного гірничого начальника [113]. Надалі він вкладав кошти у кам'яновугільну галузь не тільки Донецько-Придніпровського регіону, а також Східного Сибіру. Випробував себе, прийнявши участь у компанії «Русское дело для химического извлечения золота». Але як кам'яновугільна, так і золота справа виявилися збитковими на відміну від соляної, за яку гірничий інженер М.М. Летуновський був нагороджений чотирма орденами.

Свій життєвий шлях Микола Миколайович завершив у родовому маєтку Горбанівці поблизу Полтави.

Як уже зазначалося, фундатором ртутної справи у Донецько-Придніпровському регіоні був талановитий дослідник його надр гірничий інженер Аркадій Васильович Міненко (1850–1913).

Коли у 1897 р. на з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії його вшановували з нагоди 25-річчя служби, А.Ф. Мевіус сказав: «Это праздник нашей небольшой горной семьи. На нем чествовались истинные и осязательные заслуги человека, не только указавшего на присутствие в Отечестве нашем ценной и до сих пор неведомой нам ртути, но и поставившего добычу ее в большом размере...» [112].

Після закінчення у 1872 р. С.-Петербурзького гірничого інституту наказом по гірничому відомству А.В. Міненкова відрядили спочатку до області Війська Донського, а потім – до акціонерного «Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности», де він за 13 років дослужився до керівника всіма копальнями, які належали товариству.

На початку 80-х років XIX ст. А.В. Міненков знайшов три родовища кіноварі, які ретельно дослідив і оприлюднив їх детальний опис [74]. Аркадій Васильович пригадував, що це відкриття зробив майже випадково, коли очікував на потяг і помітив, що будинки на станції побудовані із піщаника, на якому проявилася кіновар у вигляді зернистих вкраплень характерного кольору.

Геологічна розвідка показала, що у наділах селян сіл Микитовки та Залізного Бахмутського повіту, у верхоріччі двох балок, знаходилися поклади ртутних руд. Лабораторні експерименти підтвердили, що в рудах містилось до 12,5% чистого металу. Видобувати ртутну руду у промислових масштабах почали у 1887 р., коли гірничий інженер О.А. Ауербах заснував ртутну компанію і запросив А.В. Міненкова на роботу. Понад десять років він керував кам'яновугільними копальнями та ртутним заводом акціонерного товариства «Ртутное дело А. Ауербаха и К^о» і сам був акціонером.

Пізніше А. В. Міненков став директором правлінь «Русско-Донецкого» та «Алексеевского горнопромышленного общества».

Все своє професійне життя він займався громадськими справами: був функціонером з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, виборним від гірничопромисловців і уповноваженим Харківського комітету з перевезень

гірничозаводських вантажів, членом ради Катеринославського вищого гірничого училища [75].

Отже, аналіз та осмислення діяльності видатних представників регіонального інженерного підприємництва дозволяють зробити деякі висновки. У 70-90-х рр. XIX ст. соціальний склад гірничопромисловців Півдня Росії остаточно склався за рахунок представників технічної інтелігенції, а також чиновників Гірничого відомства. Це були освічені, високопрофесійні особистості, громадські діячі, акціонери. Вони присвятили своє життя формуванню Донецько-Придніпровського індустріального району, організаційній діяльності, а також публіцистиці та статистиці. Вони захищали корпоративні інтереси гірничопромисловців, розвивали та розповсюджували технічні знання.

Як представники ділової еліти, вони сприяли акціонуванню промисловості та змінам традиційного патріархального укладу вітчизняного підприємництва. У процесі індустріалізації Півдня Росії вони відчували економічну кон'юнктуру, були серед тих гірничих інженерів, які поступово витіснили підприємців дореформеного типу, які поклалися переважно на власну ділову кмітливість.

Високий професійний рівень, наукові досягнення і технічне винахідництво, більш-менш успішна підприємницька діяльність, – все це дозволяє погодитися з тими, хто стверджує, що наприкінці XIX ст. у регіонах країни, яка модернізувалася, були передумови для оформлення меритократії, тобто домінування в економіці найбільш обдарованих людей. За відомих обставин міг ствердитися важливий принцип меритократії – висування на керівні посади здібних особистостей, які рекрутувалися з представників інженерно-технічної інтелігенції. Як ми переконалися, аналізуючи матеріали регіональної професійно-технічної періодики, кандидатури для цього були.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНОГО КОМПЛЕКСУ ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ

3.1. Біфуркаційний період та масштабна індустріалізація у 80–90-х рр. XIX ст. – перший етап становлення регіону

У пореформеній Росії прискореними темпами розвивався капіталізм. Цей процес відбувався нерівномірно в галузевому та територіальному аспектах. В Україні, наприклад, протягом останніх трьох десятиліть XIX ст. кількість фабрик і заводів збільшилась майже на третину, а вартість виробленої промислової продукції – у 8 разів [150, с. 289–290]. На початку 80-х рр. завершився промисловий переворот у найважливіших галузях господарства Півдня Росії – металургійній, гірничорудній, вугільній. У 90-х рр. склалися два найбільших у Східній Європі і всій Російській імперії центри важкої промисловості – Донецький басейн і Дніпровський (Катеринославський) промислові райони. Почалося формування Донецько-Придніпровського індустріального регіону.

Аналіз матеріалів галузевої преси, зокрема журналів ЮРГЛ та ГЗЛ, дозволяє визначити глибинні чинники капіталістичної індустріалізації регіону. По-перше, у 80-х рр. XIX ст. металургійна та вугільна галузі промисловості знаходились у стані застою в умовах загальної економічної відсталості Росії. За даними ЮРГЛ, у 1880 р. до імперії завозили 7 млн. пуд. металевих виробів. У 1881 р. на 28,5 млн. пуд. російського чавуну виплавляли у Великій Британії 513, США – 261, Німеччині – 160,5, Франції – 117, Бельгії – 39, Австро-Угорщині – 30 млн. пуд.

Як вважали автори журнальних статей та заміток, вугільна промисловість уповільнила свій розвиток. На кожного мешканця країни на початку 80-х рр. видобували 2 пуди кам'яного вугілля, тоді як у Великій Британії – 250, Бельгії – 200, США – 100, Австро-Угорщині – 30 пуд. Приріст видобутку російського

кам'яного вугілля в 1881 р. у порівнянні з попереднім роком склав 7 млн. пуд., у 1882 р. – 12 млн. пуд., у 1883 р. – 2 млн. пуд. відповідно. За ті ж три роки приріст видобутку вугілля у Великій Британії, наприклад, дорівнював 620 млн. пуд. [118].

Сучасні дослідники історії Донбасу наводять такі дані: у 1880 р. видобуток донецького вугілля складав 86,3 млн. пуд., що більш ніж у 14 разів перевищувало рівень видобутку 1860 р. Одночасно розпочалися спад виробництва вугілля та зниження цін на паливо. У 1883 р. працювало тільки 93 копальні, тоді як у попередньому році – 124, тобто стан кам'яновугільної промисловості залежав від так званих вугільних криз, які його значно ускладнювали і навіть погіршували [174, с. 227, 230–231]. У звіті окружного інженера 1-го гірничого округу західної частини Донецького кам'яновугільного басейну за 1890 р. Є.М. Таскіна зазначалося, що на 27 рудниках було видобуто 61,4 млн. пуд. [102].

По-друге, в публікаціях ЮРГЛ та ГЗЛ обговорювалося становище, яке склалося і нагадувало замкнене коло. З кінця 60-х рр. уряд витратив на розвиток Донецького басейну близько 80 млн. крб. (переважно на будівництво гірничозаводських залізниць), але на початку 80-х рр. держава сплачувала за імпортом мінеральне паливо 160 млн. крб. Донецьке кам'яне вугілля мало надходити на європейські ринки через порти Чорного моря, але уряд сплачував щорічно близько 5 млн. крб. сріблом за імпортоване вугілля, яке надходило саме в ці порти [121].

Паливо, сировина, метал і металеві вироби на Півдні Росії були дорожчими за імпортом. Уявлення про такий стан речей дають публікації гірничих інженерів М.С. Авдакова, Ц.М. Фронцевича, А.Ф. Мевіуса. У 80-х рр. середня вартість одного пуда кам'яного вугілля на копальнях Донбасу становила 4-5 коп. Враховуючи розмір погашення капіталу, витрати на утримання адміністрації, транспортування до залізничних станцій відправлення, оренду складів, податки, один пуд вугілля коштував виробникові 6,5 коп. Перевезення Донецькою залізницею збільшувало його вартість удвічі, а

Катерининською – до 17 коп. Автори вважали, що це відбувалося тому, що залізниці (будівництво, утримання) коштували урядові надто дорого. До кінця 80-х рр. вартість чавуну залишалися відносно високою (у два рази вищою, ніж на заводах Великої Британії) [28, с. 1755–1756].

По-третє, перспективи індустріального розвитку Росії залежали від типу урядової економічної політики. У 80-і рр. вугільна та металургійна галузі регіону опинилися в точці біфуркації, тобто вибору стратегії та розвитку. На сторінках галузевої преси точилася науково-практична дискусія з приводу долі приватного підприємництва. Було відомо, що спроби уряду організувати наприкінці 60-х рр. зразкове металургійне виробництво на базі південних казенних мануфактур виявилися невдалими. У 1888 р. А.Ф. Мевіус, наприклад, вивчив це питання і дійшов висновку: «Главного потребителя угля – железных заводов, у нас пока еще нет, есть только один единственный завод Новороссийского общества» [67]. Він мав на увазі Новоросійський (Юзівський) завод Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізробного, рейкового виробництва в Катеринославській губернії, який ввійшов до ладу в 1872 р. На Півдні Росії в 1873 р. досяг проектної потужності металургійний завод на території області Війська Донського – Сулинський завод родини Пастухових. Новобудови виникли завдяки залученню державою приватних осіб, яких заохочували кредитуванням, виплатою премій за готову продукцію, наданням безкоштовних земельних ділянок тощо; 89% коштів на приватне залізничне будівництво, наприклад, були видані під гарантії держави. Уряд також сплачував значні суми на утримання нерентабельних магістралей [132]. Через те, що підприємці не завжди дотримувалися зобов'язань перед державою (брати Пастухови зобов'язалися побудувати рейковий завод, але захопилися видобуванням вугілля, а завод не збудували), уряд відхилився від курсу державного протекціонізму та зайняв позиції «зовнішнього» протекціонізму, підтримуючи іноземних виробників і торговців. Металургійні та переробні заводи будувалися ближче до західних кордонів держави, які організовували виробництво, використовуючи імпортні сировину, паливо, метали.

Гірничопромисловці Півдня Росії потерпали від високих залізничних тарифів. Все це робило перспективи індустріалізації Півдня Росії досить сумнівними. З іншого боку, – надихало на боротьбу проти «зовнішнього» протекціонізму і на консолідацію зусиль підприємців, прогресивних державних діячів, працівників галузей і редакційних комітетів галузевої преси. Тому у пресі з'являлося багато полемічних матеріалів. Гостра полеміка точилася навколо таких питань, як тарифи на залізничне перевезення вугілля, мито на іноземні промислові товари і сировину, ефективність залізничного будівництва.

На своїх сторінках видання підраховували кількість золота та срібла, яку збереже державна скарбниця, звертали увагу читацької аудиторії на сприятливі наслідки зміни митного й тарифного законодавств для Донецько-Придніпровського регіону. Коли нарешті визначили розмір мита на іноземне вугілля (у червні 1884 р.), М.С. Авдаков відреагував таким чином: «Мера эта является в самый критический момент для донецкой каменноугольной промышленности, в момент ее полного застоя. Даже открытие Екатерининской железной дороги не могло подействовать подобным оживляющим образом. Это величайший законодательный акт!» [30]. Мито було підвищено на кам'яне та деревне вугілля, кокс, торф у портах Чорного моря до 2 коп., Балтійського моря – 0,5 коп., на західному кордоні – 1,5 коп. золотом.

Видання галузевої преси, публікуючи ці дані, надавали перевагу оптимістичним прогнозам спеціалістів і професіоналів. Підвищення мита на вугілля та метал розглядалося як початок нової ери у розвитку металургійної промисловості на Півдні Росії. Повідомлялося, що підприємці розподілились на прибічників державного протекціонізму й фритредерства: «Предприниматели могут строить заводы без риска, рассчитывая на их доходность или им необходима помощь государства и в какой форме?», – ставив питання М.С. Авдаков [28, с. 1753]. Частина підприємців на Півдні Росії висловлювалась на користь премій за вироблену продукцію казенних замовлень, інші бажали отримати гарантії прибутковості підприємства. Деякі розраховували на такі пільги та привілеї, які до того часу отримували іноземці або визначні заможні

особи. М.С. Авдаков виступав від імені прогресивних підприємців регіону і доводив, що премії, субсидії, гарантії тощо – це застарілі складові твердої заступницької (протекціоністської) державної політики. Він визнавав ефективність державних замовлень тільки за відповідних умов, а саме: право на отримання замовлень на комерційній основі матимуть заводи, які працюють виключно на вітчизняних сировині та мінеральному паливі [28, с. 1757].

Матеріали галузевої преси 80-х рр. свідчать, що південні гірничопромисловці визначили об'єктивні та суб'єктивні причини, через які гальмувався розвиток вугільної та металургійної промисловості регіону. Серед причин – відсутність виробництва коксу та брикетів. Ці питання піднімалися у циклі статей у 1882-1884 рр. На початку 80-х рр. на заводі Російського товариства пароплавства та торгівлі в Одесі виготовляли 500 тис. пуд. брикетів на рік, тобто у 122 рази менше, ніж, наприклад, у Франції [21].

На сторінках журналу ЮРГЛ неодноразово обговорювалося питання про темпи залізничного будівництва, особливо під'їзних шляхів, тому що заводи найчастіше будувалися поблизу річок на досить великій відстані від головної магістралі.

У періодичній пресі мали місце критичні статті відносно темпів і засобів будівництва Маріупольського порту. В ЮРГЛ емоційно відзначалося: «Здесь может развиваться дело на чисто коммерческой основе под защитой объективных мер» [26].

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. донецьке вугілля почало надходити через порти Чорного й Азовського морів до іноземних ринків Європи, але переважно воно використовувалося на внутрішньому ринку. Мито на імпорте вугілля зросло на 40% у порівнянні з 1885 р. Деякі країни, наприклад Німеччина, втратили ринки палива та сировини в Росії [24].

До причин, які гальмували розвиток промисловості, та стратегічних помилок уряду гірничопромисловці відносили те, що чавуноливарні підприємства знаходилися на досить значній відстані від родовищ кам'яного вугілля та залізної руди: «Доменные печи в Екатеринославе строятся за

250 верст от каменноугольных залежей. Варшавское сталелитейное общество избрало местом для постройки завода Каменскую пристань на Днестре за 300 верст от каменноугольных копей, наконец Бельгийское общество Кокериль избирает местом для доменных печей г. Николаев за 627 верст. Для каждого из этих заводов топливо будет обходиться тем дороже, чем дальше они будут отстоять от источников его получения». Такой аналіз і техніко-економічні висновки помістив журнал ЮРГЛ у 1886 р. [25].

Отже, стан гірничої та металургійної промисловості Півдня Росії у 80-х рр. ХІХ ст., який висвітлювався в галузевій пресі Донецько-Придніпровського регіону, характеризувався як застійний, перехідний, біфуркаційний. Були проаналізовані помилки уряду щодо організації галузей, визначені головні напрямки економічної політики як держави, так і підприємців (консолідація зусиль, привертання уваги суспільства, професіоналів та працівників гірничої і металургійної промисловості до нагальних потреб галузей, у тому числі через використання засобів масової інформації).

У травні та червні 1886 р. відбулися дві значні події, які мали відношення як до урядового визнання індустріальної цінності та перспективності Донецько-Придніпровського регіону, так і для єднання зусиль південних гірничопромисловців для забезпечення умов промислового піднесення. У травні 1886 р. журнал ЮРГЛ у розділі «Местные известия» надрукував репортаж про перебування імператора, імператриці та цесаревича у Катеринославі, під час якого вони прийняли депутацію гірничопромисловців Півдня Росії. Царська родина вперше проїхала Катеринославською залізницею, для того щоб узяти участь у закладанні доменної печі представниками Брянського товариства. Депутація гірничопромисловців піднесла імператору хліб-сіль на блюді, яке було виготовлене із суцільного шматка кам'яної солі з копалень Брянцевського товариства М.М. Летуновського і К°. Це блюдо було кругле, масивне, по його краях у восьми медальйонах були вставлені зразки макіївського кам'яного вугілля, коксу з вугілля Калинської копальні, грушевського антрациту,

криворізьких залізних, микитівських ртутних і сурм'яних, есаулівських цинкових і срібно-свинцевих руд. На хлібі знаходилася овальна, тонка, прозора, мов кришталь, сільниця виточена з брянцевської кам'яної солі [73].

У червні 1886 р. в галузевому журналі ЮРГЛ було надруковано положення про гірничопромислові з'їзди південної Росії, яке було обговорено та затверджено на X з'їзді у 1885 р., тобто майже за 11 років після заснування цієї організації. Журнал особливо відзначив, що з'їзди скликалися з дозволу міністра державного майна: а) для збору статистичних даних про прогнозовану продуктивність копалень, а також запланований обсяг вивезення вугілля залізницями в наступному році; б) для вирішення господарських та адміністративних питань з'їзду і товариства допомоги покаліченим робітникам гірничої галузі; в) для обговорення різних проблем гірничозаводської промисловості за згоди міністра [29].

На сторінках журналу ГЗЛ знайшли відображення головні принципи діяльності з'їзду, а саме: узгодження з представниками залізниць змін і доповнень до правил перевезень, які мали затверджуватись у міністерстві шляхів сполучення. Уповноважені з'їздом мали клопотати перед урядом про вирішення всіх питань, які стосувалися потреб гірничої та заводської справи на Півдні Росії, якщо на це була відповідна постанова з'їзду. У засіданнях з'їзду мали брати участь представники міністерств, гірничопромисловці або їх повірені особи, представники залізниць, пароплавств, земств, міст, технічних і торгово-промислових товариств, учених, споживачів мінерального палива.

Для покриття витрат з'їзду й утримання посадових осіб, а також канцелярії комісії виборних, з'їзд установлював добровільний внесок у вигляді збору з кожного пуда вугілля й іншої гірничої продукції. Право голосу отримували ті, хто відвантажував щорічно не менше 250 вагонів та сплачував обумовлені внески [29].

У 90-х рр. XIX ст. на Півдні Росії були створені сприятливі умови для розвитку вітчизняної гірничої промисловості. У галузевому журналі ГЗЛ про

це писали так: « ... поле деятельности тем более интересное, что сама горная промышленность соприкасается со многими различными сторонами русской экономической жизни и ставит для решения вопросы живые, насущные, полезные и важные и для государства, и для населения вообще» [24].

Щодо стану кам'яновугільної промисловості, фахівці галузі у звітах статистичного бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії інформували на сторінках ГЗЛ про постійне зростання обсягів видобутку вугілля, яке надходило на внутрішній ринок. Приймавши за одиницю обсяг вивезення вугілля в 1880 р., отримали дані, які дозволяють дослідникам навести таблицю (3.1):

Таблиця 3.1

Зростання обсягу вугілля, яке надходило на внутрішній ринок

Роки	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898
Обсяг відносно 1880 р. (рази)	2,28	3,25	3,00	3,43	4,11	4,50	5,15	5,26	5,76	6,82	7,72

(за: ГЗЛ. – 1899. – № 17. – С. 3937-3938)

Аналіз даних показав, що за 10 років вивезення донецького вугілля на внутрішній ринок країни збільшилося майже у 3,4 рази, а з 1880 р. – у 7,7 разів.

Попит на вугілля зростав на ринку, про що свідчать дані про кількість вагонів для вивезення вугілля. Статистичні дані, які наводилися в ГЗЛ за станом на перше вересня року до першого вересня наступного року, можна звести в таблицю (3.2):

Таблиця 3.2

Щорічна кількість вагонів для перевезення донецького вугілля

Роки	1895-1896	1896-1897	1897-1898	1898-1899
Вагони	355 892	441 133	506 878	642 675

(за: ГЗЛ. – 1899. – № 16. – С. 3919-3920)

Дані показують, що за 5 років (1895-1899 рр.) необхідна кількість вагонів збільшилась у 1,8 разів. Якщо врахувати дані А.Ф. Мевіуса за 1889-1890 рр.

(240 925 вагонів) [68], то можна встановити, що за 10 років (1889-1899 рр.) кількість вагонів для вивезення вугілля зросла у 2,7 разів. Серед головних чинників, які викликали постійне зростання вивезення вугілля, фахівці називали бурхливий розвиток металургійної промисловості та будівництво переробних, машинобудівних заводів у Донецько-Придніпровському регіоні [54]. У галузевому виданні наводилась інформація про будівництво та роботу нових підприємств у Катеринославі: Гантке і К^о – для виробництва цвяхів та трубного заводу Шодуар і К^о. У Луганську з'явився великий машинобудівний завод, у Харкові – паровозобудівний, який випускав 250 паровозів щорічно.

У галузевому виданні в цей час зазначалося, що настрої кам'яновугільного ринку був сприятливим, попит заводів, залізниць і приватних споживачів постійно зростає [42, с. 1065]. Серед споживачів вугілля були: залізниці (35%), промислові об'єкти та громадські установи, а також приватні особи (26%), металургійні заводи (15%), цукрові заводи (13%), газові заводи Харкова, Києва, Таганрога, Москви та Ростова (10%), пароплавства Верхнього Дніпра в Кременчуці й Катеринославі та Нижнього Дніпра в Олександрівську (0,8%), управління чорноморських портів у Севастополі, Олександрівську, Миколаєві (0,2%). Підраховано авторами за даними відомостей комісії виборних від вуглепромисловців про обсяги кам'яного вугілля, відправленого Курсько-Харківсько-Азовською та Донецькою залізницями: [119; 123; 120; 121]. Подібна ієрархія споживачів зберігалася до кінця 90-х рр. XIX ст., але у межах Донецького басейну наприкінці століття на залізниці припадало 36% споживання кам'яного вугілля. Іншим найбільшим споживачем були металургійні заводи – 29% [174, с. 227].

Південні вуглепромисловці були в цілому задоволені результатами розвитку кам'яновугільної та залізної промисловості в регіоні [83]. Однак зазначимо, що журнал ГЗЛ неодноразово друкував матеріали про локальні кризи у вуглевидобувній промисловості Півдня Росії. У 1893 р. повідомлялося про таку кризу, яка сталася через відтік робочих із копалень через сільськогосподарські роботи, на яких денний заробіток складав 2,5 крб. проти

1,25 крб. заробітку шахтаря [27, с. 1619]. У 1895 р. спостерігалось перевиробництво вугілля, яке призвело до пригніченого стану продажних цін, а також до створення надлишкових запасів вугілля на складах [23].

У період промислового піднесення 90-х рр. ХІХ ст. відбулися значні зрушення в залізорудній промисловості. Видобуток залізної руди в Донецько-Придніпровському регіоні виріс більше, ніж у 8 разів, а кількість залізних рудників збільшилася з 22 до 122, тобто у 5,5 разів (підррахунки авторів за статистичними даними, надрукованими в ГЗЛ у 1896–1899 рр.). Тільки за останні чотири роки століття видобуток залізної руди виріс у 2,5 рази, про що свідчать дані, наведені в таблиці (3.3)

Таблиця 3.3

Динаміка зростання обсягів видобутку залізної руди протягом 1896-1899 рр.

Роки	1896	1897	1898	1899
Пуди	70 540 611	107 088 300	120 000 000	177 000 000

(за: ГЗЛ. – 1899. – № 17. – С. 3937-3938; ГЗЛ. – 1899. – № 10. – С. 3818-3819)

Значно зростала й технічна оснащеність рудників. Кількість парових машин на рудниках за останнє десятиріччя зросла у 8,3 рази, а загальна потужність – у 12,5 разів. [108, с. 3793; 3811].

Отже, наприкінці ХІХ ст. кам'яновугільна галузь промисловості перетворилася на провідну. У 1900 р. Донбас видав 671,7 млн. пуд. вугілля, тобто у 3,3 рази більше, ніж у 1880 р. На 289 копальнях працювало близько 85 тис. осіб [174, с. 233], було забезпечено базу для виникнення переробних, механічних, машинобудівних та інших заводів. У кам'яновугільній промисловості почали виникати спеціальні виробництва, наприклад, виробництво коксу, а також виявилось бажання фахівців утилізувати заводські продукти перегонки, були одержані кам'яновугільні смоли та фарби.

Наявність у Донецькому басейні покладів кам'яного вугілля й у Криворізькому басейні – залізної руди зумовила розвиток металургійної

промисловості та її особливе піднесення у 90-х рр. XIX ст. На початку 90-х рр. XIX ст. в Донецько-Придніпровському регіоні вже діяли 13 доменних печей, а виплавляння чавуну на мінеральному паливі досягло 15 млн. пуд. Є.М. Таскін на сторінках ГЗЛ підкреслив, що у 1890 р. на трьох заводах: Новоросійському, Олександрівському та Кам'янському було виплавлено 12,7 млн. пуд. чавуну, тобто на 4,7 млн. пуд. більше ніж у 1889 р. [102].

Галузева преса інформувала читачів про відкриття нових підприємств, наприклад, Донецько-Юрїївського металургійного заводу, який спочатку працював як чавуноплавильний, а пізніше – як залізопрокатний та сталепрокатний, побудували дуже швидко й успішно. Через рік було проведено першу доменну плавку. Побудували завод біля станції Юрїївка Південно-Східної залізниці, від залізниці до заводу були прокладені під'їзні шляхи. Кокс і вугілля доставлялися з копалень Олексіївського товариства за 6 кілометрів, а залізна руда підвозилася теж залізницею з Кривого Рога. Водопостачання забезпечувалося річкою Довжик. Усього на Донецько-Юрїївському заводі було збудовано більше 60-ти споруд, серед яких технічні будівлі, будинок для двохсот постійних майстрів і робітників, крамниця, пошта, готель. Електричні лампи освітлювали завод, взагалі складалося враження, що за рік було побудовано невеличке містечко [48].

Металургійні заводи постійно модернізувалися. Наприклад, у галузевій пресі повідомлялося, що у 1895 р. на Гданцівському заводі було збудовано другу доменну піч, горн якої був обгорнутий циліндром особливої запатентованої конструкції, а також було забезпечено водопостачання й електричне освітлення. На Олександрівському заводі було збудовано механічне відділення, збільшено довжину заводських залізничних колій, поповнено залізничний транспортний парк [47].

Архівні матеріали, а також статистичні дані з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (XXI–XXIII), які друкувалися на сторінках ГЗЛ, свідчать, що за 10 років (з 1887 по 1897 рр.) на Півдні Росії було збудовано 12 чавуноплавильних і залізобудівних заводів: Олександрівський Брянського товариства у

Катеринославі, Кам'янський Південнодніпровського товариства (на відстані 36 км від губернського центру), Гданцівський завод Варшавського сталеливарного товариства поблизу Кривого Рога, Дружківський Донецького товариства, Донецько-Юрїївський (Алчевський), Таганрозький, Нікополь-Маріупольський завод Нікополь-Маріупольського гірничого та металургійного товариства, завод під Маріуполем Бельгійського акціонерного товариства «Російський Провіданс», Петрівський Російсько-Бельгійського металургійного товариства, Ольховський чавунно-плавильний завод Ольховського металургійного товариства, Керченський Брянського товариства та Кременчуцький приватний завод панів Крахтів. Разом із Новоросійським (Юзівським) і Сулинським заводом Пастухова у 1897 р. в регіоні працювало 14 чавуноплавильних та залізоробних заводів [17, арк. 30; 1, арк. 5–28; 22]. Зазначимо, що сучасні історики Донбасу публікують дещо інші дані про роки заснування, будівництва та введення в дію деяких із перелічених заводів. Наприклад, уважається, що Ольховський завод (Успенка) побудували в 1898 р. [174, с. 240].

Дані XXII з'їзду південних гірничопромисловців, який відбувся у 1897 р., були надруковані в ГЗЛ і стосувалися кількості переробних, залізоробних і сталеливарних заводів. Зазначалося, що таких було на Півдні Росії 13, а в Донецько-Придніпровському регіоні – 10. Серед них: трубопрокатний Російського трубопрокатного товариства, завод братів Гантке в Катеринославі; листопрокатний завод та трубопрокатний завод Ланге, завод товариства штампованих виробів у Нижньодніпровську; два ливарних заводи в Луганську, ливарний завод Боссе поблизу села Рутченкового. У доповіді М.С. Авдакова з'їздові перелічуються також машинобудівні та механічні заводи, всього – 17, серед яких суднобудівні, котельні, вагонобудівні, інструментальні. Доповідач назвав 9 заводів, які були розташовані в Горлівці, Дружківці, Краматорську, Луганську, Дебальцевому. Якщо врахувати різні виробництва, які були пов'язані з діяльністю цих заводів, у доповіді М.С. Авдакова згадувалось

всього 58 заводів. Разом у Донецько-Придніпровському регіоні працювало 33 заводи (підраховано авторами) [22, с. 3161].

Навіть у останньому році XIX ст. продовжувалося будівництво потужних промислових об'єктів. У 1899 р. став до ладу Макіївський металургійний завод Генерального товариства чавуноплавильних і сталеливарних заводів у Росії. Того ж року дав перший чавун Кадіївський завод Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства. На заводі Новоросійського товариства відбулася реконструкція – кількість доменних печей подвоїлася.

У 1899 р. на Півдні Росії працювало 34 доменні печі, які виплавляли до 87,7 млн. пуд. чавуну. Дані таблиці (3.4) показують динаміку зростання кількості доменних печей у регіоні. Протягом десяти років їх кількість зросла у 5,7 разів. З 1896 р. по 1897 р. цей процес був особливо інтенсивним (приріст складав 8 печей):

Таблиця 3.4

Зростання кількості доменних печей у Донецько-Придніпровському регіоні

Роки	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899
Кількість доменних печей	6	8	9	11	12	13	13	13	17	25	30	34

(за: ГЗЛ. – 1899. – № 16. – С. 3914; № 17. – С. 3937–3938)

Дані наступної таблиці (3.5) свідчать про зростання у 16,5 разів виплавляння чавуну на мінеральному паливі (в млн. пуд.):

Таблиця 3.5

Зростання плавлення чавуну на мінеральному паливі

Роки	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899
Чавун, млн. пуд	5,3	8,7	13,2	15,2	17	19,9	27,1	33,7	39	46,2	60	87,7

(за: ГЗЛ. – 1899. - № 16. – С. 3914, 3919–3920; № 17.– С.3937–3938)

Особливу увагу привертає журнальний статистичний матеріал про стан фабричної та заводської промисловості Катеринославської губернії в 1899 р. Усього в Катеринославській губернії на той час працювало 813 підприємств фабрично-заводського типу, 28 з яких виплавляли метал, а 110 – переробляли

його. 51 289 робітників виробляли метал та виготовляли металеву продукцію [98].

Отже, заводи Донбасу, а також підприємства Придніпров'я та Криворіжжя в 90-х рр. стали основною металургійною базою Російської імперії. У 1895-1897 рр. металургія Півдня зрівнялася за виробництвом чавуну, прокату, сталі з Уральським промисловим регіоном. У 1900 р. в Донецько-Придніпровському регіоні було вироблено 52% російського чавуну й 45% сталі та прокату [174, с. 240].

Галузева преса констатувала, що район став головним постачальником металу для Росії, тому що плавлення на мінеральному паливі розвивалося швидше, ніж на деревному. Змінилася ситуація й на зовнішньому ринку. Якщо у 1888 р. Росія обіймала сьоме місце серед країн світу з виробництва металу, то наприкінці століття Росія вже була на п'ятому місці [78, с. 3956]. Унаслідок розвитку важкої промисловості збільшилася кількість працівників заводів, кам'яновугільних копальнях і залізних рудниках. Тільки на нових підприємствах, які виникли за останнє десятиліття XIX ст., нараховувалося 79 тис. робочих. Виникли нові промислові пункти у степовій і малонаселеній частині Півдня Росії: Лозова, Синельникове, Гришине, Дебальцеве.

Завдяки зростанню промисловості та розширенню Катерининської залізниці Катеринослав – губерньський центр – швидко зростав і перетворився на один із великих торгово-промислових і залізничних центрів. Він належав до 4-х найбільших міст України з населенням більше 100 000 чоловік. Наприкінці XIX ст. в Катеринославі з'явився бельгійський трамвай, сінематограф, телефон. Промисловий і технічний розвиток впливав на всі сторони суспільного життя. Аналогічні перетворення відбулися в багатьох містах Півдня Росії.

Завдяки зусиллям гірничопромисловців, працівників гірничозаводської галузі уряд виявив зацікавленість у подальшому розвитку Донецько-Придніпровського регіону. У 90-х рр. XIX ст. галузева преса регіону публікувала офіційні урядові документи, які були пов'язані з розвитком

гірничої та металургійної промисловості. Гірничопромисловці у своїх публікаціях у галузевих виданнях зазначали, що вони вдячні уряду за «...все правительственные мероприятия последних лет, сопряженные с большими денежными затратами для поддержания и развития южной горнозаводской промышленности вообще, особенно каменноугольной, а также ... за заботливое отношение правительства к горной промышленности» [39].

Аналіз матеріалів галузевої преси дозволяє виділити декілька аспектів діяльності уряду. Один із них можна охарактеризувати як адміністративно-організаційний. У 1891 р. було опубліковано царське розпорядження про запровадження окремого гірничого управління для південної Росії в Катеринославі. У цьому розпорядженні повідомлялося, що «начальнику горного управления южной России предоставляются все те права, которыми пользуется главный начальник уральских горных заводов по заведыванию горною частью на Урале» [33]. Уряд вирішив, що нове гірниче управління буде більш ефективно опікуватися проблемами південної промисловості. Уряд надсилав інструкції гірничому управлінню південної Росії, які публікувалися в ГЗЛ. Одна з таких інструкцій мала назву «Положение о круге ведомства, правах и обязанностях должностных лиц и установлений местного горного управления». Гірниче управління завідувало державними та приватними гірничими заводами, рудниками, а також розробками корисних копалин. До обов'язків управління входили: нагляд за виконанням законів і розпоряджень уряду, опікування розвитком і покращенням рудничного та заводського виробництва.

Особлива увага приділялася контролю за витратами державних коштів. Управління мало сприяти приватним гірничим заводам і промислам, володіти інформацією про становище, потужність, нововведення та відкриття на підприємствах.

Губернії, які належали до гірничого управління, поділялися на 4 гірничі округи: Луганський, Харківсько-Бахмутський, Південно-Західний, Дніпровсько-Таврійський. Гірничі округи очолювали окружні інженери, діяльність яких підпорядковувалася безпосередньо гірничому департаменту

Міністерства землеробства та державного майна. Гірничому департаменту також підпорядковувалися металургійні заводи. Гірничу справу області Війська Донського знаходилась у сфері діяльності Військового міністерства. Міністри державного майна надавали право встановлювати та змінювати кордони гірничих округів, видавати інструкції щодо внутрішнього розпорядку й обов'язків посадових осіб, скликати з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії для обговорення потреб регіональної гірничої промисловості.

У 1892 та 1895 рр. були опубліковані урядові розпорядження як доповнення до правил даної інструкції. Гірничопромисловці мали узгоджувати проекти розробки корисних копалин із окружними гірничими інженерами.

Царський уряд опікувався розвитком не тільки гірничої промисловості, а й металургійної. Так, у 1892 р. було опубліковано урядове розпорядження про створення постійної дорадчої контори залізних заводчиків. Контора мала збирати дані про стан залізної промисловості, розробляти й обговорювати питання, пов'язані з потребами цієї промисловості. Члени контори повинні були підтримувати зв'язки з урядовими установами та представниками заводів, розробляти програми з'їздів, видавати періодичний орган, присвячений інтересам залізної промисловості.

Під час виникнення епідемії холери були опубліковані урядові розпорядження міністра державного майна та міністра внутрішніх справ. Ці розпорядження надали начальнику гірничого управління південної Росії особливі права для здійснення будь-яких заходів проти поширення епідемії на гірничих промислах і заводах, тобто він відповідав за нагляд і виконання спеціальних санітарно-поліцейських правил на території гірничих закладів.

Іншим аспектом діяльності уряду, який висвітлювався на сторінках ГЗЛ, було вирішення проблем залізничного транспорту. Промисловий розвиток регіону, зростання видобутку мінерального палива, будівництво металургійних заводів – все це загострювало залізничне питання. Так склалося, що найголовніші залізничні магістралі, Донецька кам'яновугільна та Катерининська, не могли узгодити свої дії, що знижувало ефективність доріг і

призводило до подорожчання перевезення. Для вдосконалення мережі залізниць Донецького басейну та Катеринославського промислового району в 90-х рр. було створено багато нових гілок і під'їзних шляхів. При цьому уряд надавав перевагу казенним залізницям. У 1891 р. держава викупила Курсько-Харківсько-Азовську, а через два роки – Донецьку кам'яновугільну залізницю. До Катерининської дороги були приєднані донецькі ділянки: Ясинувата-Маріуполь, Ясинувата–Хацапетівка, Дебальцевський вузол із лініями, які йшли до Микитівки, Луганська, Зверєво, Варваропілля. До кінця 90-х рр. XIX ст. [20, арк. 1–7]. Катерининська залізниця стала однією з найбільших у Росії, її довжина становила 2 166 верст. Збільшення вантажопотоку (якщо по всій Росії на одну версту припадало 81 тис. пуд. вантажів, то в південному гірничопромисловому районі – 302 тис. пуд.) змусило уряд будувати другу Катерининську дорогу довжиною 683 версти, прокладену паралельно першій. Нова дорога проходила територією Маріупольського, Бердянського, Мелітопольського й Олександрівського повітів, забезпечивши вихід вантажів із Донецько-Придніпровського регіону до центральних промислових регіонів імперії й Азовсько-Чорноморських портів [174, с. 225]. На рубежі століть начальник Катерининської залізниці О.А. Верховцев на сторінках журналу ГЗЛ доповідав про будівництво нових залізничних гілок: Долгінцево – Нікополь – Олександрівськ – Пологи – Волноваха та інших.

У ГЗЛ наводилися дані про зростання обсягів вантажів на залізницях регіону. Так, наприклад, Курсько-Харківсько-Азовська залізниця в 1880 р. перевозила 26 млн. пуд. кам'яного вугілля, а в 1894 р. – 70 млн. пуд., тобто майже в три рази більше. Особливу роль відіграли Донецька кам'яновугільна та Катерининська залізниці. Катерининська залізниця разом із Донецькою перевезла в 1885 р. 18,8 млн. пуд. кам'яного вугілля, а в 1895 р. – 127,8 млн. пуд., що у 6,5 разів більше. Всі три залізниці – Азовська, Катерининська і Донецька – разом у 1885 р. перевезли 69,5 млн. пуд. мінерального палива, у 1894 р. – 197,5 млн. пуд., а в 1898 р. – вже 316,2 млн. пуд. Якщо порівняти дані перевезення вугілля за 1885 р. з даними перевезення за 1898 р., то ми можемо

констатувати зростання обсягів перевезення в 4,5 разів. У 1899 р. було перевезено: мінерального палива – 382,8 млн. пуд, залізних руд – 175 млн. пуд., флюсів – 35 млн. пуд., металевих виробів – 75 млн. пуд., солі – 26, 4 млн. пуд., що в цілому дорівнювало майже 700 млн. пуд. вантажів [78, с. 3973-3974].

У зв'язку з постійним зростанням обсягів перевезення гірничих і гірничозаводських вантажів уповноважені з'їздів південних гірничопромисловців зверталися до уряду з проханням збільшити кількість паротягів і вагонів або, принаймні, – підйомну силу вагонів. Як наслідок, за розпорядженням міністра шляхів сполучення була створена у Харкові спеціальна комісія для розробки нових правил перевезення мінерального палива, а також для прискорення завантаження та розвантаження кам'яновугільних вантажів. Уряд щороку виділяв значні кошти для розвитку залізничного перевезення, але гірничя та гірничозаводська галузі промисловості регіону так швидко розвивалися, що залізниці за ними не встигали.

У 90-х рр. традиційним напрямом урядової політики щодо гірничої та металургійної галузей промисловості Донецько-Придніпровського регіону залишався державний протекціонізм. У 1890 р. були переглянуті розміри мита на іноземне кам'яне вугілля, а в 1891 р. – на чавун. Метою цих заходів було витіснити закордонне паливо та метал із російських ринків, тобто остаточно встановилася протекційна система підтримки вітчизняного виробника. У 1893 р. М.С. Авдаков наводив показники швидкого промислового зростання на Півдні Росії, яке, на його думку, було наслідком сприятливої митної політики. Обсяги видобутку кам'яного вугілля зросли майже на 137 млн. пуд., виробництво чавуну збільшилося майже у два рази, заліза та сталі – на 16 млн. пуд. [27, с. 1617]. Він закликав уряд зберегти мито як позитивний фактор розвитку промисловості в регіоні, навівши результати про конкурентоспроможність донецького вугілля, яка постійно зростала. Його дані використані при складанні таблиці (3.6).

Таблиця 3.6

Конкурентоспроможність донецького вугілля у Прибалтійському районі (1890 - 1895 рр.)

Роки	Іноземне вугілля	Донецьке вугілля	Інші райони	Всього
1890	90%	10%	-	100%
1894	64%	20%	16%	100%
1895	49%	34%	17%	100%

(за: ГЗЛ. – 1899. – № 17. – С. 3937-3938)

З таблиці видно, що в 1895 р. частина донецького вугілля в порівнянні з іноземним зросла більше як утричі, тоді як частина іноземного вугілля скоротилася майже вдвічі. Це значило, що донецьке вугілля почало використовуватись у віддалених промислових районах імперії.

На сторінках ГЗЛ детально висвітлено перебіг так званої митної війни між Росією та Німеччиною, яка точилася у цей період. В опублікованих журнальних матеріалах наводилися розрахунки і таблиці. Питання розглядалося на позачерговому з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії в серпні 1893 р. Головні висновки, на які наводять усі ці матеріали галузевої преси, такі: прийняті за вісім років (1885-1893 рр.) зміни в державному охоронному миті призвели до втрати Німеччиною вугільного ринку. До питання про мито на іноземну продукцію, зокрема чавун, ГЗЛ неодноразово звертався у 1897 р. У 1898 р. уряд прийняв закон про податок на чавун, який був запроваджений на 10 років.

Тверді протекціоністські дії уряду стимулювали надходження капіталів до Донецько-Придніпровського регіону. До таких заходів уряду можна віднести залучення іноземного капіталу. Ці заходи обговорювались у ГЗЛ. І.А. Тіме, заслужений професор С.-Петербурзького гірничого інституту, до якого неодноразово зверталися по консультацію гірничопромисловці, опублікував у 1899 р. у ГЗЛ статтю, що була присвячена проблемі іноземних капіталів. Він зазначав, що « ... иностранцам прекрасно жилось в России», вони відчували на

собі надзвичайну гостинність населення і використовували недосконалість російського законодавства про надра. Різні погляди висловлювали фахівці на роль іноземного капіталу в російській промисловості, але, як підкреслював І. Тіме, цей капітал був корисним. Хоча приплив іноземних капіталів був викликаний необхідністю, він розглядав таку ситуацію як тимчасову. Знання та досвід іноземних фахівців, на його погляд, необхідно було запозичувати та ефективно використовувати (серед гірничих інженерів Півдня Росії 50% були іноземцями), а що стосується надр, то питання про наслідки їх експлуатації було складним, тому що іноземці часто перепродували землі для прискорення власного збагачення [107; 105].

У галузевій пресі аналізувалася ситуація з іноземними капіталами, які надходили безпосередньо до Донецько-Придніпровського регіону. Так, наприклад, розглядався звіт Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства за 1896-1897 рр., акціонерами якого були бельгійські, французькі та польські підприємці. Автор публікацій підкреслював, що діяльність цього товариства давала блискучі результати. Товариство посідало одне з перших місць у промисловості регіону. Проведений аналіз засвідчував, що 22% виробленої продукції, яка була створена на базі іноземних капіталів, потрапляли за межі країни, а 78% залишалось в ній. У 1897–1898 рр. Дніпровське товариство одержало чистого прибутку на суму 3 979 741 крб., що склало 80% до основного капіталу, а акціонерам нарахували 2 000 000 крб., тобто 40% на основний капітал [51].

Ще одним аспектом діяльності уряду щодо забезпечення сприятливих умов розвитку гірничої та металургійної промисловості була соціальна політика або так зване робітниче питання. Необхідно було розробити правила найму робітників для гірничої промисловості. Архівні матеріали свідчать, що робітники гірничої промисловості Бахмутського повіту, наприклад, були незадоволені умовами праці. Своє невдоволення вони виявили в заворушеннях, про що було повідомлено міністра внутрішніх справ [3, арк. 56-61]. Робітники гірничої промисловості Бахмутського повіту були також незадоволені

нарахуванням заробітної плати, про що повідомляв бахмутський повітовий справник Катеринославського губернатора. Архівні матеріали свідчать про те, що визріла необхідність установити порядок нарахування заробітної плати робітникам гірничої галузі [2, арк. 1].

На сторінках ЮРГЛ та ГЗЛ із пропозиціями щодо покращення умов життя та діяльності працівників галузей виступали гірничопромисловці. Наприклад, зазначалося, що військове керівництво області Війська Донського одержувало з Грушевського рудника на користь військової скарбниці чверть копійки з кожного видобутого пуда антрациту, що складало щорічно сорок і більше тисяч крб. Ці податки сплачувалися десятиліттями, тобто Грушевський рудник сплатив військовій скарбниці більше 0,5 млн. крб. Зазначалося, що відповідних дій з боку військового керівництва не спостерігалось. Галузева преса засуджувала бездіяльність військового керівництва і підкреслювала, що нічого не робилося, щоб покращити стан шляхів, побудувати школи для дітей робітників, лікарні для гірників [122].

У Харкові на ІХ з'їзді південних гірничопромисловців було розглянуто Статут товариства допомоги гірничим робітникам на півдні Росії, його було узгоджено в міністерстві державного майна та затверджено імператором. Мета цього товариства – допомагати родинам гірничих робітників, які загинули на заводах і копальнях унаслідок нещасного випадку, надавати допомогу тим робітникам, які втратили працездатність, були покалічені на виробництві та не могли забезпечувати себе й свої родини. Дія товариства поширювалася на робітників усіх тих копалень Донецького басейну, власники або орендатори яких брали участь у створенні фонду і зробили внески [53].

У галузевій пресі відзначали, що в гірничій промисловості відчувалася нестача робочих рук і спостерігалася їх відносно висока вартість (заробітна плата шахтаря на Півдні Росії була вищою за заробітну плату робітника непромислових районів). Підкреслювалося, що при деяких заводах формувалася постійний контингент робітників і з'являлися поселення. Виникала необхідність забезпечити житлові умови для робітників і забезпечити їх

виробництвом, на якому виконувалися б усі правила безпеки, відповідно, робітники менше страждали б від нещасних випадків. В Інструкції гірничому управлінню південної Росії, яка була опублікована в ГЗЛ у 1891 р., підкреслювалася необхідність дотримання правил безпеки для робітників під час гірничозаводських робіт, правил для жінок і дітей, а також необхідність розглядати справи про нещасні випадки з гірничими робітниками та виносити рішення по цих справах. Особлива увага приділялася нагляду за використанням парових котлів та вибухових речовин [87]. У Доповненні до Правил інструкції з нагляду за приватною гірничою промисловістю було зазначено, що окружні інженери зобов'язані наглядати за дотриманням правил безпеки, а саме за належним вентилуванням у шахтах, запобіганням і гасінням пожеж.

За розпорядженням міністра державного майна в серпні 1888 р. було скликано комісію з робітничого питання під головуванням Є.М. Таскіна. Результати засідань комісії були представлені в 1889 р. на XIII з'їзді південних гірничопромисловців, а потім відпрацьований проект правил був направлений до уряду. У 1891 р. в ГЗЛ було надруковано розпорядження про додаткові постанови стосовно правил проведення гірничих робіт із огляду на їх безпеку, спрямоване на запобігання нещасним випадкам у копальнях від вибуху гримучого газу. У вугільних копальнях, де було виявлено появу гримучого газу, заборонялося курити та використовувати чорний порох та інші подібні матеріали. Не дозволялося використовувати лампи без спеціального скляного циліндра. Вказувалося, що повітря, необхідне для підземних повітряних печей, повинно проходити крізь спеціальні штреки. Чисте повітря мало складати не менше, ніж півтора кубічні фути на секунду на кожного робітника й три фути на кожного коня. У копальнях, де повітря змішувалося з пилом та з гримучим газом, необхідно було здійснювати безперервне й активне провітрювання [41].

Статті нового Закону, який було прийнято 9 березня 1892 р., інструкції з нагляду за гірничою промисловістю розробляли гірничопромисловці, представники місцевої гірничої інспекції та посадовці. Гірничопромисловці багато уваги приділили умовам найму робітників [46]. У ГЗЛ було опубліковано

урядове розпорядження, до якого ввійшли додаткові постанови до правил проведення гірничих робіт, застереження про можливість вибухів у тих копальнях, де накопичувався гримучий газ [43]. У декількох номерах галузевого видання за 1892 р. публікувалися урядові розпорядження про нагляд за благоустроєм і порядком на приватних гірничих заводах і промислах, а також про наймання робітників на ці заводи та промисли [44].

З матеріалів ГЗЛ можна дізнатися про правила найму робітників за угодами. Договори оформлялися письмово, в них перелічувалися умови найму, а також указувалися прізвища робітників. Вимагали також видавати розрахункову книжку робітника. З дозволу окружного інженера робітникам могли відпускати вибухові речовини, освітлювальні матеріали та інструменти за рахунок заробітної плати, але за цінами, які були б не вище заготівельних. Дуже важливий пункт у цьому урядовому розпорядженні стосувався малолітніх робітників – підлітків до п'ятнадцяти років, а також жінок. Як зазначалося, вони не допускалися до нічних робіт і до робіт під землею. Малолітні робітники не повинні були працювати більше восьми годин на добу [45].

8 червня 1893 р. вийшло урядове розпорядження про деякі зміни правил нагляду за установами фабрично-заводської промисловості та про взаємовідносини фабрикантів і робітників. При оформленні договору найму в розрахункових книжках зазначалися не тільки умови найму, але й розцінки за роботу та розміри стягнення за прогули та неякісну роботу. Заробітна плата повинна була сплачуватись один раз на місяць. Якщо робітник не одержав заробітну плату з вини роботодавця, то він міг звертатися до суду або скасовувати договір [91]. Урядове розпорядження від 2 червня 1897 р. було присвячене робочому дню та розподілу робочого часу в установах фабрично-заводської промисловості. Власник промислового підприємства повинен був визначити загальні умови, за яких він наймав на роботу, відтворити все це у правилах внутрішнього розпорядку, в цінових табелях, відомостях, правилах і тарифах, щоб кожний бажаючий міг ознайомитися з

ними. Робітник одержував розрахункову книжку затвердженої форми [90, с. 3125, 3155].

На сторінках ГЗЛ обговорювалося урядове розпорядження, присвячене переліку обов'язків окружних гірничих інженерів. Особливу увагу дописувачів привернув пункт, у якому зазначалося, що гірничі інженери повинні були нести відповідальність за робітників не тільки під час їх перебування на виробництві. Окружні інженери повинні були контролювати виконання урядових постанов про початкову освіту жінок, підлітків і малолітніх робітників. До кола обов'язків окружних інженерів також належав нагляд за виконанням промисловцями та робітниками правил ділових відносин.

Отже, за даними галузевих журналів у 80-х рр. розпочалося формування Донецько-Придніпровського індустріального регіону, коли стан гірничої та металургійної промисловості характеризувався фахівцями як застійний, біфуркаційний, перехідний. Технічні галузеві журнали (ЮРГЛ та ГЗЛ) висвітлювали діяльність гірничопромисловців Півдня Росії, спрямовану на розвиток кам'яновугільної та металургійної промисловості, відзначали роль іноземного капіталу як важливого чинника у становленні та модернізації промисловості, підтримували державні пільги та субсидії для розвитку вітчизняної промисловості, визначали недоліки та прорахунки урядової політики щодо регіону на тлі загального промислового відставання імперії та запропонували напрямки виходу з кризи.

У 90-х рр. XIX ст. завдяки твердій протекціоністській урядовій політиці, зусиллям підприємців, а також роботі редакційних комітетів галузевої преси, стан гірничої та металургійної промисловості не тільки значно поліпшився, але й дозволив промисловості регіону вийти на провідні рубежі в народногосподарському комплексі Російської імперії. Діяльність уряду щодо забезпечення темпів розвитку гірничої та гірничозаводської промисловості в Донецько-Придніпровському регіоні здійснювалася за

принципами протекціонізму і мала декілька головних аспектів, які досить повно висвітлювала галузева преса.

3.2. Подолання негативних наслідків світової економічної кризи на початку XX ст. – другий етап індустріалізації

Після промислового піднесення 90-х рр. початок XX ст. в Донецько-Придніпровському регіоні, як і в Російській імперії в цілому та всьому світі, відзначився глибокою економічною кризою, наслідки якої позначилися на важкій промисловості. Це була криза надвиробництва, пов'язана з циклічним характером розвитку ринкової економіки. Через те, що Південь Росії розвивався за законами всесвітньої економіки, то кризові явища тут були дуже відчутними.

Поширення першої світової економічної кризи 1900-1903 рр. вплинуло на стан заводської промисловості регіону. Спостерігалися головні та характерні симптоми й ознаки кризи: скорочення обсягів виробництва, падіння цін, загострення соціальних проблем. Незважаючи на падіння цін під час кризи 1900-1903 рр., замовлення скарбниці видавалися на декілька років уперед за незмінними розцінками. Цієї практики дотримувався урядовий Комітет з розподілу замовлень на рейки, скріплення та рухомий склад для залізниць, який було створено 1902 р. П'ять металургійних підприємств Донецько-Придніпровського регіону (Російсько-Бельгійського, Новоросійського, Донецького, Брянського та Південноросійського Дніпровського товариств) отримували до 70% замовлень. Така політика уряду гарантувала цим підприємствам великі прибутки, тому підприємці й надалі вважали вигідним йти шляхом казенних замовлень, а не задовольняти внутрішній масовий ринок, який не був прибутковим. Процес падіння виробництва знайшов відображення на сторінках галузевої преси, матеріали якої відтворюють складну ситуацію, яка склалася, наприклад, у Катеринославській губернії. У 1902 р. було виплавлено 21 330 928 пуд. чавуну: на Олександрівському заводі – 7 992 885 пуд., на Дніпровському – 11 575 043 пуд., на Гданцівському – 1 763 000 пуд. Заліза було вироблено

2 252 563 пуд. на Олександрівському заводі, 4 675 683 пуд. – на Дніпровському. Виробництво сталі дорівнювало 119 451 пуд. на Олександрівському та 1 221 714 пуд. на Дніпровському заводі. На Олександрівському заводі в 100 печах було виготовлено 2 024 480 пуд. коксу. Дані звіту окружного інженера за 1902 р. показують, що в Катеринославському окрузі виробництво металу зменшилося вдвічі порівняно з 1901 р., а Верхньодніпровський завод із середини року зовсім припинив свою діяльність [83]. Якщо за даними журналу ГЗЛ порівняємо випуск металу в Катеринославській губернії під час кризи з випуском металу в 1899 р., тобто до світової економічної кризи, то пересвідчимося, що випуск чавуну зменшився в 3,3 рази, а сталі – в 10,8 разів [101; 77; 110; 111; 60; 81].

На Півдні Росії в 1901 р. працювало більше половини доменних печей, у 1902 р., під час загострення промислової кризи, кількість діючих доменних печей скоротилася до 41%, а у 1903 р. знову зросла, але все одно склала 56% від загальної кількості. У 1903 р., виплавляння чавуну на південноросійських заводах склало 56% від загального обсягу чавуну, який виплавлявся на заводах п'яти головних промислових районів Європейської Росії. У 1903 р. виплавляння чавуну на південних заводах більше ніж удвічі випередило уральські заводи.

На сторінках ГЗЛ висвітлювалися дії Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії з метою подолання наслідків кризи. На засіданні Ради з'їзду, яке відбулося 11 березня 1901 р., були визначені ці наслідки для регіону та розроблені заходи для покращення стану металургійної промисловості. Було з'ясовано, що зросли труднощі в розміщенні товарів на ринку металів, продовжувалося зниження цін на метали, вони були вже нижчими за виробничу вартість. Споживачі металу, які самі потерпали від наслідків кризи, укладали негарантовані угоди з постачальниками. З метою поліпшення складного становища металургійної промисловості було вирішено звернутися до міністрів фінансів, землеробства та державного майна з проханням надати південним заводам казенні замовлення; скасувати замовлення, що продовжували робити

морське та військове відомства для іноземних заводів; відмінити гірничий податок у розмірі 1,5 коп. з пуда чавуну [58].

За даними ГЗЛ, у 1903 р. спостерігалось зростання і навіть піднесення у виробництві сталі, заліза, металевих виробів. Виробництво чавуну, навпаки, зменшувалося, але вивезення цього металу на ринок збільшилося за рахунок запасів минулих років. Не обійшлося без курйозів. На тлі падіння випуску чавуну, його обсяги продажу на ринку зросли. Це було з'ясовано на ХХVІІІ з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії комісією під головуванням директора товариства криворізьких залізних руд М.Ф. Шимановського, висновки якої були надруковані в ГЗЛ. Збільшення вивезення чавуну, а також зростання виробництва й вивезення заліза, сталі й виробів із них, пояснювалося використанням залишків, які утворилися на заводах у докризовий період, а також зростанням попиту на сталеві вироби.

Реальна цифра виплавляння чавуну в 1903 р. – 43% потенційних можливостей чавуноплавильних заводів Півдня Росії. Незважаючи на такі дані, починаючи з 1895 р. в Донецько-Придніпровському регіоні виплавляння чавуну досягло 56% загального обсягу чавуну, який виплавляли у п'яти головних металургійних центрах Росії [52, с. 7031].

Аналізуючи матеріали галузевої преси, можна дійти висновку, що гірничопромисловці Півдня Росії знайшли вихід із кризи в концентрації виробництва, робочої сили та створенні монополістичних об'єднань. У 1901 р. на 12 великих південних металургійних заводах було зосереджено 96 % усіх робітників металургії регіону. У 1902 р. утворився синдикат «Продамет».

Світова промислова криза вразила також, хоча меншою мірою, кам'яновугільну промисловість. З матеріалів ГЗЛ відомо, що на початку 1900 р., у перший рік економічної кризи, у міністерстві фінансів відбулося засідання, на якому з'ясовувалися питання про стан кам'яновугільної промисловості. На засіданні головою був керівник департаменту торгівлі та мануфактур В.П. Ковалевський. Він відзначив, що «... несмотря на принятие меры таможенной охраны, развитие каменноугольной промышленности не идёт

вперёд такими шагами, чтобы удовлетворить все возрастающий рыночный спрос. Положение внутренних рынков в отношении топлива крайне ненормально» [95; 97, с. 4174–176]. Засідання мало розробити заходи, які б могли сприяти розвиткові кам'яновугільної промисловості, зробити її більш потужною, щоб вона відповідала потребам ринку.

Галузева преса звернула увагу читачів на те, що, незважаючи на швидкий розвиток галузі в XIX ст., попит внутрішнього ринку не було повністю задоволено. На цю ситуацію впливало надходження до країни вугілля з-за кордону. На засіданні ставилися питання про ефективне використання покладів корисних копалин, стан сучасного технічного обладнання гірничопромислової галузі, кількість і кваліфікацію працівників, обсяги залізничних перевезень та якість розвантаження. Але наприкінці 1900 р. перед галуззю постали зовсім інші проблеми, пов'язані з поширенням кризових явищ.

У Донецькому басейні деякі копальні працювали лише на половину своєї потужності, залізні рудники скоротили свій видобуток, а деякі й зовсім зупинили свою роботу. В матеріалах ГЗЛ знаходимо дані, що під час кризи виробництво кам'яного вугілля зменшилося вдвічі, кількість робітників скоротилась і досягла мінімальних розмірів [49, с. 4633].

У журналі ГЗЛ М.Ф. фон Дітмар повідомляв, що в 1900 р. у кам'яновугільній галузі гостро відчувалася нестача робочої сили. Традиційно в літні місяці не вистачало близько 6000 робітників. Дефіцит робочої сили був однією зі складових підвищення собівартості вугілля. Собівартість вугілля зросла на 2 коп. і досягла 6,5-7,5 коп., а на залізничних пунктах відправлення – 10-12 коп. за пуд [57, с. 4448-4449]. Це погіршило становище галузі, яка була обтяжена першими наслідками економічної кризи.

На Півдні Росії під час промислово-економічної кризи загострилася проблема видобутку не тільки кам'яного вугілля, а й залізної руди. Матеріали ГЗЛ свідчать, що стан залізорудної промисловості за два кризових роки погіршився. За цей час зменшився видобуток і обсяг вивезення руди,

знизилися ціни на руду. У 1902 р. у Криворізькому районі закрилося 10 рудників. У пошуках ринків збуту залізної руди були зроблені спроби збільшити її відправлення за кордон. Вивезення криворізької залізної руди за рік зросло в десять разів і досягло в 1902 р. 20 млн. пуд. На сторінках журналу ГЗЛ розгорнулася дискусія з цього приводу, до якої долучилися провідні науковці. І.А. Тіме опублікував статтю, яка була присвячена проблемі продажу криворізької руди за кордон. Вивезення руди за кордон розглядалося ним як тимчасовий захід. Автор прийшов до висновку, що продаж високоякісної криворізької руди за кордон є небажаним явищем, але необхідним за умов промислово-економічної кризи [104].

У 1904 р. на сторінках галузевого журналу ГЗЛ була надрукована інформація про стан кам'яновугільної й антрацитової промисловості південної Росії, а також про підсумки виробництва чавуну, заліза, сталі та металевих виробів за період світової промислової кризи 1900-1903 рр. Аналіз наведених даних та інформації дозволяє зробити такі висновки: по-перше, кам'яновугільна й антрацитова промисловість виявила ознаки покращення у 1903 р. у порівнянні з двома попередніми роками. Але навіть у 1903 р. видобуток цих видів мінерального палива Донецького басейну складав 66% потенційних можливостей кам'яновугільних і антрацитових підприємств цього району. По-друге, у 1903 р. збільшення видобутку та витрат антрациту відбувалося швидше, ніж кам'яного вугілля, що пояснюється значним скороченням видобутку антрациту в 1902 р., а також збільшенням попиту на цей вид пального з боку залізниць. По-третє, з 1900 р. до 1903 р. еволюція антрацитової промисловості південної Росії відбувалася нерівномірно, якщо порівняти з кам'яновугільною. Нарешті, починаючи з 1871 р., видобуток твердого мінерального палива в Донецькому басейні перевищував видобуток інших регіонів імперії (Уралу, Царства Польського, Центральної Росії, Північної та Північно-Західної Росії), за виключенням 1884, 1888 та 1899 рр. В означені роки першість належала Домбровському басейну. У 1903 р. видобуток вугілля в Донецькому басейні складав 65% загальної кількості

видобутку імперії в той самий рік [440]. Щодо вивезення твердого мінерального палива залізницею із західної частини Донецького басейну, наприклад, то за даними галузевої преси спостерігалось постійне зростання обсягів його перевезення залізницею у 1901-1903 рр., але відзначалося зменшення споживання мінерального палива південними металургійними заводами через зазначені вище причини.

У кам'яновугільній промисловості в 1904 р. відбувся процес концентрації виробництва, аналогічний тому, який відбувся в металургії. У 1904 р. редакційний комітет ГЗЛ помістив історико-статистичний нарис під назвою «К вопросу о концентрации Донецкой каменноугольной промышленности». Для того, щоб зібрати дані, які були оприлюднені, співробітники журналу звернулися до збірника К. Скальковського «Горнозаводская производительность России в 1876 г.», залучили також видання статистичного бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії «Каменноугольная промышленность России в 1902 году», керувалися збірниками Гірничого вченого комітету.

Дані про співвідношення великих і малих кам'яновугільних підприємств Донецького басейну представлені в таблиці 3.7. Ознакою великого підприємства вважалася річна потужність, яка дорівнювала 3 млн. пуд. вугілля. Дані за чверть століття наведені у таблиці (3.7).

Таблиця 3.7

Співвідношення кількості великих і малих підприємств донецької кам'яновугільної промисловості (1876–1902 рр.)

Групи підприємств (фірм)	Видобуто вугілля та антрациту (в тис. пуд.)	
	1876	1902
Великі підприємства з річним видобутком 3 млн. пуд. і більше	14 623	539 615
Інші підприємства	43 829	102 525
Всього	58 452	642 140

(за: ГЗЛ. – 1904. – №30. – С. 7029-7032)

Наведені дані свідчать про стрімке, невпинне зростання великих підприємств у Донецькій кам'яновугільній промисловості в період із 1876 р. по 1902 р., тобто протягом 25 років. У 1902 р. в Донецькому басейні було 240 кам'яновугільних і антрацитових підприємств. Видобуток великих фірм збільшився у 36,9 разів, у той же час решта фірм збільшила видобуток у 2,3 рази. У 1876 р. видобуток великих фірм складав 25% загального видобутку басейну, а в 1902 р. – вже близько 85%. Цей 85-и відсотковий видобуток припадав на 46 великих фірм, щорічний видобуток яких був не нижчим за 3 млн. пуд. Решта, 194 фірми, видобули, згідно з наведеними показниками, 102 525 тис. пуд. вугілля й антрациту, або 15% загального видобутку Донецького басейну в 1902 р. Іншими словами: в 1902 р. загальна сума видобутку великих фірм більше, ніж у 5 разів перевищувала загальну суму решти фірм (у 1876 р. майже у 3 рази). Щорічний середній видобуток однієї великої фірми в 1902 р. (11,73 млн. пуд.) перевищував видобуток однієї фірми з групи «решта підприємств» (0,53 млн. пуд.) більше, ніж у 22 рази. Ці розрахунки підтверджують положення про домінування великих фірм у кам'яновугільній і антрацитовій промисловості Донецького басейну: значення великих фірм зростає з роками й у 1902 р. перевищує роль усіх інших підприємств цієї галузі. Цифри, ймовірно, були б більш разючими, якби не світова промислова криза та її наслідки [61, с. 7029; 55, с. 5940].

Про збільшення ролі великих підприємств у галузі та про підвищення цензу, який надавався при голосуванні особливо важливих питань на з'їздах гірничопромисловців, свідчить матеріал, надрукований у 1904 р. на сторінках журналу ГЗЛ. Якщо раніше було встановлено ценз у розмірі 250 вагонів, а ті підприємці, які не отримували цензу, могли об'єднатися для одержання одного голосу й довірити його своєму представникові, то на XXVIII з'їзді в 1903 р. було встановлено ценз на нових засадах. Відправлення 250 вагонів щорічно надавало право одного голосу, 1 000 вагонів – двох голосів, 4 000 вагонів – трьох голосів. Аналіз звіту показав, що 50% голосів на з'їзді належало великим промисловцям, які відправляли залізницею

на ринок 85% загального обсягу вугілля. Група найбільш потужних відправників вугілля (5000 вагонів на рік) зросла за цей час удвічі [61, с. 7030–7032].

У 1903 р., коли криза почала відступати, гірничопромисловці висловилися за впровадження запобіжних заходів на випадок майбутніх криз – здійснення принципу самопомогти донецьких вуглепромисловців через заснування особливих товариств як єдиного засобу допомоги кам'яновугільній промисловості вийти з обтяжливого становища – раптової та різкої зміни періодів піднесення й занепаду. Як наслідок, у березні 1904 р. виникло «Товариство для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну» («Продвугілля»). Необхідність існування подібних торгово-промислових організацій пояснювали тим, що при іммобілізації закладеного капіталу необхідно звести до мінімуму коливання ринкової кон'юнктури від різкого зниження до підвищення та свідомо регулювати попит і споживання [93].

У період світової промислової кризи засобом регулювання залишалась урядова політика. На сторінках ГЗЛ у 1900 р. знаходимо інформацію про діяльність уряду, яка була спрямована на подолання промислово-економічної кризи та її негативних наслідків. На згаданому вище засіданні в міністерстві фінансів уперше поєднали в загальну систему всі проблемні питання та створили програму подолання кризи в кам'яновугільній промисловості. Були розроблені конкретні заходи: заохочення нових капіталів, впровадження довгострокового іпотечного і товарного кредиту; з'ясовані умови торгівлі продукцією кам'яновугільної промисловості. Під час засідання було запропоновано створити кам'яновугільну біржу, а також вугільні склади, за які б відповідали місцеві органи самоврядування (зауважимо, що навесні 1900 р. вугільна біржа була створена в Харкові); підняти рівень життя робітників, створити нові селища, виділити землі для забудівлі з державної скарбниці на пільгових умовах.

Аналіз матеріалів журналу ГЗЛ дозволяє зробити припущення, що гірничопромисловці регіону в 90-і рр. ХІХ ст. захопилися питаннями організації та технології виробництва, невіршеними залишилися соціальні проблеми. У цей період у Російській імперії значно зросли ціни на землю і, як наслідок, – на сільськогосподарську продукцію. Через це, а також у зв'язку з тим, що робітники гірничодобувних і металургійних підприємств мали певні проблеми із заробітною платою (нерегулярні виплати, штрафи, відносно невеликий розмір тощо), їм було дуже важко забезпечити себе і свої родини необхідними продовольчими та промисловими товарами. Саме з цієї причини З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії змушений був ставити протягом 1900–1903 рр. питання про щомісячну виплату заробітної плати, про умови кредитування для закупівлі продуктів харчування і промислових товарів за цінами, які невпинно зростали. Водночас промисловці, які відчували результати всесвітньої економічної кризи, ставили питання про зростання розмірів штрафів, що значно зменшувало заробітну плату робітників гірничої промисловості.

У період промислово-економічної кризи особливе місце в галузевій пресі належало матеріалам про становище робітників і проблеми безпеки виробництва. У 1901 р. у ГЗЛ наводилася статистика нещасних випадків у гірничій і металургійній промисловості Півдня Росії за 5 років (1895–1900 рр.), у якій були використані дані звітів окружних інженерів регіону, наводилися таблиці. У таблицях зазначалися назви та кількість фірм, обсяги видобутого вугілля, антрациту, кількість нещасних випадків (включаючи смерть і каліцтво). Таблиці складено таким чином, що можна встановити показники на 1 млн. пудів продукції, а також на тисячу робітників. Наведено дані про смертність, нещасні випадки та каліцтва на кількість пудів, на кількість робітників, на одиницю нещасних випадків. Аналіз даних таблиць дозволив авторам підрахувати, що на початку ХХ ст. в Донецькому басейні працювало 290 фірм (у 1895 р. – 244). Видобуток вугілля й антрациту складав 671 239 535 пудів (у 1895 р. – 298 310 970), тобто кількість фірм зростає незначно, але видобуток збільшився

вдвічі. За цей час сталося 804 нещасних випадків, з них – 216 смертей та 588 каліцтв. При цьому на 1 млн. пудів видобутку припадало 1,198 нещасних випадків, 0,322 смертей, 0,876 каліцтв, а на тисячу робітників – 9,754 нещасних випадків, з них – 2,620 смертей, 7,134 каліцтв. На кам'яновугільних копальнях Донецького басейну в період з 1895 р. до 1900 р. кількість нещасних випадків постійно зростала. Протягом п'яти років їх стало більше в 4 рази, смертей – у 3,5 рази, а каліцтв – у 4,4 рази.

На сторінках журналу ГЗЛ регулярно друкувались і обговорювались урядові розпорядження, які були пов'язані з безпекою праці робітників гірничої промисловості. У 1900 р. в ГЗЛ опублікували розпорядження про зміни додаткових постанов до правил проведення гірничих робіт. Для безпеки шахтарів було рекомендовано забезпечити кліті залізним двостулковим дахом, з боків кліті необхідно було встановити стаціонарні щити з дротяної сітки або з листового заліза.

У 1902 р. в ГЗЛ було опубліковано урядове розпорядження про доповнення правил ведення гірничих робіт та забезпечення їх безпеки [88]. Закон про винагороду постраждалим робітникам, прийнятий 2 червня 1903 р., обговорювався на сторінках ГЗЛ, що було реакцією гірничопромисловців на серйозні проблеми, які загострилися в гірничій галузі в період кризи. У 1904 р. були опубліковані ще декілька урядових розпоряджень, які стосувалися правил зберігання та використання вибухових речовин при гірничих роботах [92].

На сторінках ГЗЛ публікувалися статті фахівців і матеріали комісії із робітничого питання. Наприклад, у 1900 р. в ГЗЛ була надрукована редакційна стаття «К вопросу о донецких горнорабочих», яка була результатом праці особливої комісії, до складу якої входили представники гірничого відомства та фабричної інспекції. Текстовий аналіз показав, що, по-перше, завдяки зусиллям гірничопромисловців на більшості заводів і копалень були споруджені школи, церкви та молитовні будинки. По-друге, порушувалися санітарні норми житлових умов робітників (були відсутні спеціальні приміщення для артільних

кухарок; занижені норми повітря на одного робітника-мешканця, відсутні елементарні зручності). По-третє, відносини між промисловцями та робітниками не завжди були документально оформлені. Нарешті, штрафні санкції у вигляді грошових стягнень з робітників у деяких випадках перевищували норми, які були зафіксовані законом або самими промисловцями. Були більш серйозні порушення: досить великі суми штрафних нарахувань залишались у касі, що суперечило постановам про штрафний капітал. Ці постанови були затверджені міністром землеробства та державного майна 25 жовтня 1895 р. Наводилися конкретні приклади: часто штрафні санкції запроваджувалися за фактом неповно або нечисто завантажених вагонів. Протиправні дії призводили до того, що заповнені в такий спосіб вагони набували статус бракованих, а робітники, винні в такому бракові, підлягали штрафуванню. Кошти, які отримували як штрафи, у цьому випадку не мали належати підприємцям.

У ГЗЛ повідомлялося ще про один вид штрафування робітників на користь хазяїна, коли місячна заробітна плата робітника поділялась на дві частини: заробітну плату і премію, яка сплачувалася, коли робітник не мав порушень.

Архівні матеріали свідчать про страйки шахтарів Катеринославщини, які протестували проти затримки заробітної плати та заміни її талонами для купівлі товарів у коморі копальні, де ціни були значно вище ринкових [4, арк. 7–17, арк. 51–52]. Проблема забезпечення безпеки робітників гірничої галузі була вкрай актуальною під час промислово-економічної кризи. В 1901 р. у ГЗЛ було надруковано звіт гірничих інженерів І.В. Кулібіна та А.П. Фрезе, які були відряджені гірничим департаментом на копальні Донецького басейну для вивчення питання про наслідки вибухів гримучого газу та їх запобігання. Комісія визначила як позитивне явище те, що на випадок затоплення на деяких копальнях були запасні насоси та ящики під клітьми, а також цегельні перемички, які могли швидко закриватися у випадку виникнення потужного джерела затоплення. Текстовий аналіз звіту

свідчить про те, що його автори визначили суттєві порушення правил безпеки, а саме: на рудниках були відсутні заздалегідь підготовлені засоби для ліквідації пожеж; на жодній копальні не було виявлено правильної організації рятувальних робіт на випадок вибухів; швидка медична допомога постраждалим від нещасних випадків відзначалася низьким рівнем організації (лікарні розташовувалися далеко від виробництв). На більшості шахт не було спеціальних пристроїв для підняття поранених із шахт на поверхню); як правило, контроль за виконанням правил безпеки здійснювали десятники, які не мали спеціальної освіти.

У 1902 р. журнал ГЗЛ надрукував інформацію про побутові умови робітників Катеринославського гірничого округу та надання їм послуг у сфері охорони здоров'я та освіти. Повідомлялося, що робітники гірничозаводських підприємств мешкали в 4 000 сімейних будинках та 185 казармах. На кошти власників копалень та заводів утримувалося 13 шкіл, у цих школах навчалося 1 354 хлопчиків і дівчаток – дітей робітників. На утримання шкіл було витрачено 24 380 крб. Було споруджено 11 лікарень і 16 приймальних покоїв (на 288 ліжок), у яких працювало 12 штатних лікарів та 7 сумісників, 38 фельдшерів, 8 акушерок. На медичні потреби було витрачено 159 975 крб. На допомогу покаліченим робітникам і хворим власники підприємств особисто або через страхові товариства робили регулярні внески [85].

Прийняття закону про винагороду постраждалим від нещасних випадків робітникам на гірничих промислах і заводах неодноразово обговорювалося на сторінках ГЗЛ. Наприклад, у грудні 1903 р. в журналі розгорнулася дискусія після публікації матеріалів, які були передруковані з центральних періодичних видань («Торговопромисленна газета» і «С.-Петербургские ведомости»). У матеріалах повідомлялося про клопотання з'їзду гірничопромисловців і фабрикантів Російської імперії про відстрочку введення нового закону. Деякі дописувачі посилялися на відсутність інструкцій щодо його застосування на практиці. У редакційній статті журналу ГЗЛ відзначалося, що на з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії протягом декількох років обговорювався

статут організації взаємного страхування працівників підприємств від нещасних випадків. Підкреслювалося, що цей статут гірничопромисловці розробили за власною ініціативою, тому що були стурбовані долею постраждалих робітників. У той час статут знаходився на розгляді в міністерстві. Крім того, зверталась увага на те, що з'їзд ще 20 років тому створив Товариство допомоги гірничим робітникам, його капітал налічував півмільйона карбованців. Після введення нового закону від 2 червня 1903 р. організація автоматично ліквідувалася. У тому ж році були опубліковані статті представника Ради з'їзду в урядових установах із питань соціального страхування та законодавства М.П. Литвинова-Фалинського та М.Ф. фон Дітмара. М.П. Литвинов-Фалинський у своїй статті розглядав закон як тенденційний стосовно робітників і наполягав на створенні загального імперського фонду на випадок, якщо промисловець із тих чи інших причин неспроможний зробити виплати. М.Ф. фон Дітмар зазначав, що відносно негативне ставлення промисловців до нового закону пояснювалося тим, що промисловці ніколи не були проти винагороди постраждалим робітникам. з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії розробили проекти обов'язкового взаємного страхування. Так, у 1903 р. Товариство допомоги гірничим робітникам Донецько-Придніпровського регіону сплатило близько 80 тис. крб. пенсій та грошової допомоги, а постійних допоміжних відшкодувань – понад 80 тис. крб. До страхових компаній від кам'яновугільних підприємств регіону надійшло 300 тис. крб. [65].

М.Ф. фон Дітмар брав участь у дискусії й опублікував кілька статей та заміток. Наприклад, статтю «О черноработчих по закону 2 июня 1903 г.», було надруковано в тому ж номері ГЗЛ, що й «Инструкцию присутствиям по фабричным и горнозаводским делам, чинам фабричного и горного надзора, а также учреждениям и лицам, их заменяющим, по применению закона 2 июня 1903 года о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев». Ця та ще дві статті були присвячені методиці розрахунку середньої плати чорноробам, яку застосовували фахівці Харківської та Катеринославської губернських установ із фабричних і гірничозаводських справ. З матеріалів

М.Ф. фон Дітмара можна встановити, що в державному законодавстві було відсутнє визначення чорнороба. Виникла плутанина: в одному випадку мали на увазі робітників без спеціальності, які працювали на умовах найму і виконували найпростіші роботи, в іншому випадку до чорноробів відносили робітників-спеціалістів. Головним висновком дискусії, яка точилася на сторінках ГЗЛ, було таке положення: 1904 р. мав стати перехідним як для промисловців, так і для держави щодо виконання положень закону.

Унаслідок реакції гірничопромисловців і підприємців у 1904 р. були опубліковані розпорядження про затвердження загальних положень про колективне страхування на основі відповідних статей закону. Ці положення констатували, що колективне страхування укладалося на термін не більше одного року, забезпечували його власники підприємств, а підлягали страхуванню всі робітники та службовці.

У 1904 році в ГЗЛ були опубліковані статистичні дослідження А. Кеппена «О различных видах неспособности к труду рабочих, занятых в горной промышленности» та «Смертельные несчастные случаи в горных разработках по месту их происхождения и по причинам их вызвавшим» [62; 63].

Таким чином, економічна криза початку ХХ ст. сприймалася як така, що загрожувала негативними наслідками народному господарству, важкій промисловості зокрема, та могла викликати соціальні зміни в країні. Статистичні методи, а також фронтальний текстовий аналіз матеріалів журналу ГЗЛ дозволяють зробити висновок про те, що урядовці, підприємці та працівники кам'яновугільної та металургійної галузей Донецько-Придніпровського регіону не тільки проаналізували причини кризи, а й окреслили коло питань, які необхідно було вирішити першочергово, щоб або запобігти наслідкам кризового стану, або пом'якшити їх прояви.

3.3. Вплив політичних подій на стан гірничої та металургійної галузей промисловості у 1905–1917 рр. на третьому етапі регіонального розвитку

Після промислово-економічної кризи 1900-1903 рр., яка вплинула на різні галузі промисловості та знизила темпи її розвитку, у 1904 р. відбулося пожвавлення південної промисловості. Початок російсько-японської війни сприяв посиленню попиту на мінеральне паливо, метал і металеві вироби. Відбулося подальше пожвавлення промислової діяльності, але незабаром ситуація змінилася. Війна погіршила стан державних фінансів і грошового обігу, який був важливою умовою розвитку промисловості та залучення іноземних капіталів у промисловість Донецько-Придніпровського регіону. Революційні події 1905–1907 рр., страйки, нестабільна політична ситуація в країні – все це негативно позначилося на основних галузях. Під впливом світової промислової кризи 1908–1909 рр. у гірничій і гірничозаводській промисловості спостерігався пригнічений стан, який покращився та змінився промисловим піднесенням 1910–1913 рр. Військове лихоліття та революційні події 1917 р. загальмували індустріальний розвиток Донецько-Придніпровського регіону. Певні періоди по-різному впливали на кам'яновугільну та металургійну промисловість.

Проблема зростання видобутку донецького кам'яного вугілля була актуальною весь той період часу, який досліджується в даному розділі. Матеріали галузевої преси свідчать що, по-перше, в Донецькому басейні видобуток вугілля з 1906 по 1912 рр. зріс на 35 % [79; 80; 93], по-друге, ця динаміка не завжди була позитивною.

Статистичні дані Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, наведені в ГЗД, дозволяють дослідникам скласти таблицю (3.8), яка характеризує стан вугільної промисловості в Донецькому басейні в роки після світової економічної кризи 1900–1903 рр.:

Видобуток мінерального палива в Донецькому басейні (1904 – 1912 рр.)

Роки	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Млн. пуд	799	796	904	1061	1115	1090	1019	1210	1282

(за: ГЗД. – 1913. – № 13-14 – С.7071-7074)

У доповіді міністра торгівлі та промисловості, яка була надрукована в 1913 р. в журналі ГЗД, наводилися дані про розмір щорічного приросту видобутку вугілля за періодами. З 1893 р. до 1900 р. приріст складав від 23,3 до 19,3 %, що було обумовлено вищезгаданим промисловим піднесенням та виникненням нових заводів у регіоні. У 1901-1903 рр. промислова криза призупинила приріст видобутку (+0,47 % у 1901р.; –2,95% у 1902 р.; +7,98% у 1903 р.), хоча, як свідчать статистичні дані, у 1903 р. почалося поступове покращення ситуації. Державні замовлення військового часу зумовили значний приріст видобутку в 1904 р. (+12,93%). Страйки, повстання, зменшення руху на залізницях викликали падіння видобутку (–1,69% у 1905 р.). З 1906 р. по 1908 р. відбувалося поступове підвищення щорічного приросту видобутку вугілля. Всесвітня економічна криза 1908-1909 рр., а також процес заміни вугілля нафтою призвели до чергового падіння видобутку (–2,28% у 1909 р.; –6,49% у 1910 р.). З 1911 р. спостерігалось промислове піднесення і видобуток вугілля зростав. У 1912 р. вугільну промисловість Донецького басейну вразила чергова локальна криза, пов'язана з нестачею робочої сили та вагонів для перевезення мінерального палива.

Згідно з даними про гірничу та гірничозаводську промисловість, надрукованими в журналі ГЗД, у 1913 р. на Півдні Росії було видобуто 1 268,34 млн. пуд. кам'яного вугілля, 417,26 млн. пуд. залізної руди, вироблено 270,98 млн. пуд. коксу. У кам'яновугільній промисловості працювало 168 441 робітників [34, с. 9081, 9093].

Аналіз статистичних даних про категорії споживачів донецького вугілля дозволив зробити відповідні підрахунки. Серед споживачів щотижневий технічний журнал ГЗД виділяв такі категорії: залізниці (40,4%); підприємства,

установи, приватні особи (30,5%); заводи (металеві – 17%; цукрові – 6,9%; газові – 0,6%, всього – 24,5%); пароплавства (3,8%); соляні підприємства (0,7%); іноземний ринок (0,1%). Дані дозволяють звернути увагу також на те, що, по-перше, ієрархія споживачів вугілля в порівнянні з 90-и рр. XIX ст. суттєво не змінилася (див. матеріали підрозділу 3.1 с. 82–83), за виключенням цукрових і газових заводів, які знизили свої потреби з 13% до 6,9% та з 10% до 0,6%, відповідно. Можливо припустити, що це сталося через надмірне захоплення нафтою. По-друге, на початку XX ст. значні зміни відбулися у споживанні коксу. Безперечним лідером стала металургійна промисловість – 88,2% від обсягу виробленого коксу [31, с. 8249]. У 1914 р. потреби галузі на Півдні Росії задовольняли 5 434 коксових печей. Із них 3 807 печей діяло на копальнях Донецького басейну, 1 627 – на південних металургійних заводах [100].

У 1913-1914 рр. редактор ГЗД М.Ф. фон Дітмар прийняв рішення про розміщення полемічних матеріалів у журналі з приводу діяльності синдикатів, підкресливши, що це питання турбувало не тільки гірничопромисловців, а й широкі кола суспільства. Уряд також не залишався осторонь. У міністерстві торгівлі та промисловості відбулася міжвідомча нарада з цього приводу. Ставлення самодержавства до синдикатів залишалося в цілому прихильним. У 1913 р. уряд підготував проект «Правила про синдикати та трести», який ґрунтувався на висновку, що діяльність монополій взагалі спрямована не на підвищення, а на стабілізацію цін, а, відповідно, монополії є явищем економічно доцільним і корисним, а також відзначалося, що заохочення синдикатів є стимулом для розвитку вітчизняної промисловості. При обговоренні кошторису міністерства в комітеті Державної думи теж вирішували проблему утворення синдикатів. До дискусії долучилися Вільно-економічне та Технічне товариства. Напередодні Першої світової війни була спроба притягнути до судової відповідальності синдикат «Продвугілля». Це було викликане тим, що в уряді дійшли думки, що причиною паливного голоду в країні та перешкодою для подальшого розвитку кам'яновугільної справи було

об'єднання гірничопромисловців в синдикат, що викликало свідоме скорочення видобутку вугілля з метою підняття цін. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії взяв під свій захист «Продвугілля», й у травні 1914 р. розглянув питання про його діяльність [66].

Аналіз матеріалів, які друкувалися на сторінках ГЗД з приводу «синдикатських домовленостей», показує, що уряд, громадськість, підприємці, працівники гірничої та металургійної галузей були однакові щодо майбутньої долі синдикатів і трестів. Зокрема, міністр торгівлі та промисловості В.І. Тимірязев ще в 1909 р. висловив думку про те, що окремі виробники не можуть визначити самотужки ринкові потреби та співвіднести їх із попитом. Тому такі виробники більше страждали від наслідків криз (знецінення товару, зменшення заробітної плати тощо). Більшість кореспондентів також вважали, що, якщо роботодавці об'єднуються, то необхідно ліквідувати перешкоди для об'єднань робітників, які мали б економічну спрямованість.

У 1914 р. з'явилася редакційна стаття в журналі ГЗД під назвою «Клеветникам» із приводу рішення Петербурзького комерційного суду у справі синдикату «Продвугілля». Синдикат звинувачували в порушенні закону, який забороняв угоду між торговцями та промисловцями з метою підняття ціни на продукцію, яка забезпечувала надприбуток. Деякі урядовці погоджувалися із цим і пояснювали тимчасову нестачу вугілля, а також металу спекуляцією з боку синдикатів [64]. Редакція журналу ГЗД захищала «Продвугілля» і доводила, що за даними Статистичного бюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії загальний видобуток вугілля в Донецькому басейні дорівнював 1089 млн. пуд., а видобуток фірм «Продвугілля» складав у 1912 р., наприклад, 591 млн. пуд. Ці показники порівнювали в журналі зі співвідношенням, яке існувало між синдикованими копальнями та аутсайдерами в Рурському басейні: частина синдикованих фірм у видобутку вугілля басейну складала 91,6%. Редактор журналу ГЗД зробив висновок, що синдикат «Продвугілля» за умов низького рівня об'єднання в Донецькому басейні не міг утримувати та

скеровувати кон'юнктуру ринку за своєю програмою подібно до Рейнсько-Вестфальського синдикату [32].

Статистичні дані, які були опубліковані, дозволяють порівняти динаміку видобутку вугілля фірм, які входили до складу «Продвугілля» з розвитком видобутку фірм, які не входили до складу синдикату, але за розмірами видобутку (більше 5 млн. пуд. на рік) та технічному оснащенню належали до одного з ними промислового рангу. Як результат порівняння, можна запропонувати таблицю 3.9:

Таблиця 3.9

Динаміка видобування вугілля фірмами, які входили до складу «Продвугілля», і тими, які не входили

Вугільні фірми	Роки	Видобуток (млн. пуд.)	Приріст
«Продвугілля»	1906	453,00	30,5%
	1912	591,23	
Інші потужні Інші фірми	1906	241,87	3,26%
	1912	249,75	

(за: ГЗД. – 1913. – № 7. – С.6820)

Наведені дані показують, що потужні фірми, які не входили до складу «Продвугілля», збільшили свій видобуток менше, ніж фірми синдикату.

Журнал ГЗД, пояснюючи подорожчання палива в Донецько-Придніпровському регіоні, звертав увагу читачів на те, що поживлення економічного життя в 1910–1913 рр. викликало великий попит на вугілля. Основним завданням «Продвугілля» редакція вважала «внесение сознательно-регулирующего аспекта» у донецьку кам'яновугільну промисловість [93, с. 9004].

Наведені заходи сприяли тому, що в червні 1914 р. було опубліковано законопроект про синдикати та трести, який був розроблений міністерством торгівлі та промисловості. Цей законопроект складався з чотирьох розділів і 1199 статей, половина з них містила види відповідальності за їх порушення. У

законопроекті наводилося визначення та ознаки такого терміна, як підприємницькі об'єднання [56].

Гірничопромисловці Півдня Росії на сторінках ГЗД роз'яснювали, що існування об'єднаних торгово-промислових організацій у кам'яновугільній промисловості викликано властивостями й особливостями цієї галузі промисловості, яка потребує значних витрат на обладнання для спеціальних наземних та підземних споруд. У цьому випадку витрати основного капіталу вкладаються у «фіксованій» формі, тобто, коли зменшується ринковий попит на вугілля, така форма заважає використати ці капітали для іншого призначення. Зазначалося, що кам'яновугільна промисловість має таку специфіку, що навіть за умов консервування копальні, необхідно витратити кошти на підтримання стану підземних розробок, ремонт, відкачування води, вентилявання, інакше підприємство неможливо буде експлуатувати в майбутньому. Імобілізація капіталу в кам'яновугільній промисловості та необхідність витратити кошти на утримання рудників навіть тоді, коли вони не працюють, обумовили необхідність пошуку таких умов розвитку, які б регулювали різкі коливання кон'юнктури. Такі умови, на думку гірничопромисловців створювали товариства типу «Продвугілля». Якщо аналізувати ситуацію, яка склалася у всій вугільній промисловості Півдня Росії, то в 1914 р. видобуток мінерального палива збільшився відносно 1913 р., але внаслідок початку військових дій на 20% знизилося його вивезення. Проблеми з перевезенням мінерального палива зумовили необхідність проведення у 1915 р. спеціальної наради, яка була присвячена питанням палива та перевезення.

Металургійна промисловість у період з 1904 р. до 1917 р. розвивалася досить швидкими темпами. В Україні діяли 21 металургійний завод, 42 доменні та 72 мартенівські печі, 28 конверторів і 70 прокатних та трубних станів. Як свідчать дослідження фахівців з економічної історії, ці підприємства забезпечували 69% загальноросійського виробництва чавуну, 57% сталі та 58% прокату. Швидкими темпами зростало виробництво листового та сортового заліза, балок і швелерів, відповідно, на 102,5%, 61% та на 88% [193, с. 10].

Необхідно зазначити, що регіональна галузева преса, журнал ГЗЛ зокрема, друкувала результати розвитку металургійної промисловості в Донецько-Придніпровському регіоні, на Уралі та в усій Російській імперії. Спираючись на дані 1909 р., запропонуємо порівняльну таблицю (3.10):

Таблиця 3.10

Співвідношення виробництва основної металургійної продукції за регіонами Російської імперії у міжкризовий період

	Роки	Російська імперія	Південь Росії	Урал
Чавун (млн. пуд.)	1904	180	111	40
	1905	166	103	41
	1906	164	102	38
	1907	172	111	39
	1908	171	117	36
Заготовки	1904	185	88	39
	1905	168	81	39
	1906	165	76	38
	1907	173	87	37
	1908	175	89	38
Залізо та сталь	1904	153	73	29
	1905	144	68	33
	1906	139	63	31
	1907	147	73	30
	1908	146	76	32

(за: ГЗЛ. – 1909. – №47. – С.11486)

Дані таблиці вказують на те, що динаміка розвитку металургії у міжкризовий період була аналогічною за суттю вищенаведеної динаміці розвитку кам'яновугільної галузі. Промислові показники металургії Півдня Росії та Уралу коливалися незначно, але детальний аналіз показує, що виплавка чавуну, наприклад, на Уралі зменшилась, а на Півдні Росії зросла.

У 1910 р., за даними Статистичного бюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, збільшилася кількість імпортного металу та металевих виробів, наприклад, чавуну було вивезено 17,2 тис. пуд., а завезено 187 тис. пуд., вагонів, відповідно, було вивезено 23, а завезено 121 [99].

Із початком Першої світової війни, наприкінці 1914 р., як констатувала галузева преса, відбувалося погіршення ситуації в металургійній

промисловості. На південних металургійних заводах на той час працювало 88 444 робітників, але лише протягом грудня кількість робітників зменшилася на 1 687 чоловік. Як свідчать архівні дані, на Олександрівському Південно-Російському заводі Брянського товариства з 1913 р. до 1917 р. зростала кількість робітників від 8488 робітників до 10 883, за винятком 1915 р., коли після початку першої світової війни кількість робітників дещо зменшилася, тому що частина робітників була мобілізована на фронт. На Дніпровському заводі зменшилася кількість робітників у 1916 р., але лави робітників металургійної промисловості поповнювалися військовополоненими [18, арк. 31–33]. Виплавляння чавуну за весь 1914 р. склало 186 533 тис. пуд., що було нижче показників 1913 р. на 1,3%. Потреба в південному металі зростала. На початку 1914 р. працювало 50 домен з 57, ще 5 домен будувалось. У перші дні мобілізації було зупинено 8 печей, а кількість працюючих печей на 1 липня 1914 р. скоротилася до 45, а на 1 січня 1915 р. – до 43. Зменшилися обсяги виплавляння металу та його перевезення. У 1914 р. вивезення металу скоротилося на 13,2%. Скоротилися замовлення підприємств, наприклад, на листове залізо – на 43,2%, на залізничні рейки – на 31,7%. На той час до підприємств завчасно не підвозилися вугілля, кокс, руда [35].

Стан гірничопромислового комплексу Донецько-Придніпровського регіону залежав не тільки від підприємців, працівників і робітників, а також від діяльності уряду. Царський уряд, відчуваючи відповідальність за розвиток головних галузей промисловості, першочергову увагу приділяв роботі залізниць. У 1908 р. державний тарифний комітет запропонував покращити роботу залізниць і підвищив тарифи на гірничозаводські вантажі, крім вугілля, на 10%. Із приводу перевезення вугілля – найважливішого з гірничозаводських вантажів – були проведені спеціальні наради влітку та восени 1907 р., на яких було вирішено не піднімати тарифи на цей різновид гірничозаводського вантажу. Загострилося питання про підвищення тарифу на вивезення криворізької руди, на що звернули увагу в департаменті залізничних справ.

Залізна руда вивозилася переважно до Німеччини, тому пропозиції урядової організації розглядалися на з'їздах гірничопромисловців, де й були підтримані.

Урядові розпорядження були присвячені питанню якості вугілля, яке використовувалося на залізниці. Ситуація складалася таким чином, що залізниці були змушені піти назустріч вуглепромисловцям Донецького басейну й розробити оптимальні критерії оцінки якості вугілля. На Катерининській залізниці, наприклад, брати проби мінерального палива на складах та в лабораторіях на той час було нормою.

Уряд намагався підвищити ефективність роботи залізниць. У 1910 р. вийшло розпорядження про збільшення норми завантаження вагону з 610 до 750 пуд. Проблема заготівлі вугілля для державних залізниць теж турбувала уряд. З цього приводу в 1910 р. відбулася нарада з розробки проекту заготівель мінерального палива Донецького басейну для потреб державних залізниць. Єдиним можливим способом заготовлення вугілля була визнана вільна конкуренція на торгах постачальників вугілля. Тільки в такий спосіб ціни на вугілля могли залежати від ринкових умов. Було зазначено, що навіть державі не можна дозволити втручатись у сферу виробництва та збуту продукту та встановлювати фіксовану ціну на вугілля. На нараді запропонували створити комісію з представників міністерства торгівлі та промисловості для встановлення середньої собівартості донецького палива, щоб уникнути нарікань на адресу вуглепромисловців [89].

Не зважаючи на складні часи, уряд планував не тільки підвищувати ефективність залізниць, але й побудувати нові залізничні гілки. Так, у галузевій пресі знаходимо інформацію, що на нараді, яка відбулася в березні 1913 р., було вирішено будувати нову залізницю Саратов – Олександрівськ, довжиною 1008 км, та Саратов – Міллерово. На користь першої наводилися такі аргументи: залізниця, перетинаючи густо заселену місцевість, пройде через Гришинський район Донбасу і сприятиме його розвитку, забезпечуючи вихід до всіх південних портів.

У 1913 р. на сторінках ГЗД висвітлювалася важлива подія – 25 річниця діяльності Харківського комітету з перевезення мінерального палива, руди, солі, флюсів і чавуну. Діяльність тимчасового комітету, який було засновано у вересні 1888 р., виявилась успішною та сприятливою як для залізниць, так і для вуглепромисловців. Термін дії комітету неодноразово продовжувався, а у 1905 р. Комітет Міністрів постановив продовжити термін дії комітету на невизначений термін.

Уряд високо цінував об'єктивну та своєчасну статистику перевезення гірничих і гірничозаводських вантажів, яка надавалася комітетом. Своєю авторитетною та неупередженою діяльністю комітет здобув право вирішувати проблеми, які виникали між промисловцями та залізничниками.

Для розуміння ставлення царського уряду до розвитку промисловості в регіоні важливим є аналіз програмної промови міністра В. І. Тимірязєва, яка була опублікована в ГЗД у 1910 р. Цікаво, що міністр назвав себе «сторонником покровительственной системы» і запропонував розробити сприятливу для регіону митну політику, продовжити будувати державні залізниці, порти, склади та зерносховища. Він висловив своє позитивне ставлення до іноземних інвестицій, особливо кредитів [109, с. 430–431].

У сфері соціальної політики уряду в 1904–1917 рр. традиційно знаходилося робітниче питання, що знайшло відображення в публікаціях галузевої преси. Так, у березні 1906 р. був опублікований царський указ про союзи та товариства. У листопаді 1907 р. міністр внутрішніх справ направив циркуляр губернаторам із роз'ясненням деяких положень. Професійні товариства мали право організовувати збори, читання, концерти, театральні вистави після письмової заяви про це начальнику місцевої поліції, а також зазначалося, що професійні товариства мають право складати капітал для надання допомоги своїм членам під час страйку.

На сторінках ГЗД містилась інформація про динаміку поширення робітничого руху. Вперше журнал звернувся до статистики страйків і опублікував її за даними фабрично-заводських інспекторів у листопаді

1910 р. Зазначалося, що хвиля страйків у 1905 р. досягла найвищого рівня, а в наступні роки почала поступово спадати. Якщо в 1905 р. страйкувало 93,2% всіх заводів, то в 1906 р. – 42,2%, в 1907 р. – 23,8%, а в 1908 р. – 5,9%. У 1908 р. кількість підприємств, що страйкували зменшилась у 15 разів порівняно з 1905 р, а порівняно з 1907 р. – у 4 рази. Значна кількість страйків 1905 р. мала політичне забарвлення, а з 1906 р. – все більше було суто економічних. У 1908 р. спостерігається зростання кількості економічних страйків [109, с. 435].

Архівні матеріали свідчать, що в Донецько-Придніпровському регіоні члени РСДРП розгортали революційну діяльність, розповсюджували прокламації. з закликами до боротьби проти царського уряду, проти підприємців. Так, маріупольський поліцмейстер повідомляв про те, що в 1905 р. маріупольський і донецький комітети РСДРП поширювали серед робітників листівки «Роспуск Думы», «Ко всем рабочим г. Мариуполя» [7, 1–81;10, арк. 1–48;]. Також знаходимо інформацію про каральні заходи царського уряду, спрямовані проти революціонерів і страйкарів. Наприклад, у 1908 р. катеринославський губернатор розпорядився про закриття рудника Нового Товариства Криворізьких залізних руд внаслідок страйків та незадовільного стану житлових приміщень гірників [16, арк. 126–134].

На багатьох копальнях та заводах у період з 1905 р. по 1917 р. відбувалися страйки переважно соціально-економічного характеру, які були пов'язані зі звільненням робітників, невиплатою заробітної плати, нещасними випадками, які виникали внаслідок технічних несправностей.

Архівні матеріали інформують, що лише в 1908 р. трапилося кілька трагедій на копальнях Донецько-Придніпровського регіону. В Горлівці на копальні № 5 товариства кам'яновугільної промисловості вибухнув метан, а на копальні № 1 Государево-Байракської копальні та на Софіївському руднику в Бахмутському повіті трапився обвал породи, робітники були заживо завалені в копальні [12, арк. 314-316, 147, 500].

Як зазначалося, нещасні випадки досить часто траплялися на копальнях кам'яновугільної промисловості, але вони не стали звичними і викликали не

пасивний протест, а хвилю агресії так само, як і заборгованості з заробітної плати тощо.

У 1905 р. прокотилася хвиля страйків робітників гірничої промисловості. Невиплата заробітної плати за три місяці (травень, червень і липень 1905 р.) викликала страйк робітників Лугансько-Донецького рудника. Заробітна плата робітникам не була виплачена, власність рудника була описана і його було продано [7, арк. 21–25, 22, 40]. Справник Жиловського рудника звертався з проханням до Катеринославського губернатора прислати півсотні козаків, щоб придушити робітничі страйки, які теж були спровоковані невиплатою заробітної плати робітникам рудника [8, арк. 21–23, 33]. Невиплата заробітної плати була тим імпульсом, який спонукав страйкувати робітників Голубовсько-Мар'ївського рудника Михайлівського акціонерного гірничодобувного товариства [9, арк. 349–357]. Улітку 1905 р. відбулися заворушення на руднику «Жовта річка» Верхньодніпровського повіту, приводом до яких було звільнення робітників [6, арк. 1–6]. Тоді ж страйкували робітники Вознесенської копальні та Горлівських копалень Бахмутського повіту, які висували свої вимоги до адміністрації рудників, а восени відбулися заворушення робітників Донецького кам'яновугільного товариства, вони були войовниче налаштовані й загрожували службовцям [5, арк. 19–21; 14, арк. 6–22, 27–28; 13, арк. 140]. Для боротьби із страйкарями була відправлена сотня козаків Донського козачого полку, зокрема на рудник «Дубова балка». В архівних документах зазначається, що для козаків були створені належні умови, підготовлені приміщення [6, арк. 88]. У Слов'яносербському повіті на копальні «Золоте» Донецького кам'яновугільного товариства страйк робітників був викликаний нещасним випадком, який став наслідком технічної несправності обладнання копальні. Страйкарів підтримали робітники інших копалень, їх кількість досягла тисячі осіб [9, арк. 71–75]. У 1907 р. страйкували робітники Селезньовського та Микитівського рудників, а також робітники кам'яновугільної копальні Олександрівсько-Дмитріївського товариства [12, арк. 1–15, 31–33; 11, арк. 15–16].

Архівні матеріали підтверджують дані про численні революційні виступи робітників, які відбувались на заводах та фабриках Катеринослава, Маріуполя та інших промислових міст регіону у період з 1905 до 1917 рр.[9, 349–357;15, арк. 21–28]. З матеріалів протоколів загальних зборів Союзу металургійної та залізничної промисловості дізнаємось про боротьбу робітників Дніпровського металургійного заводу Південнодніпровського металургійного товариства за економічні права, зокрема за встановлення шестигодинного робочого дня [19].

Із початком війни зменшилася кількість робітників, тому вже восени 1914 р. їм було дозволено безкоштовно переїжджати до Донецького басейну, а також робітники гірничої промисловості отримали дозвіл не призватися до війська. Таке рішення уряду сприяло поповненню рядів робітників галузі, їх кількість у 1914 р. зрівнялася з показниками 1913 р., зросла й продуктивність праці робітників. Але наприкінці року робітники залишили копальні й відправилися до своїх рідних сіл, що було викликано призовом новобранців та мобілізацією ратників. На деяких кам'яновугільних і антрацитових копальнях залишилося лише 50% робітників.

Галузева преса аналізувала чинники, які вплинули на погіршення ситуації в кам'яновугільній галузі, звертаючи увагу на проблеми вивезення видобутого вугілля: з'являлися запаси вугілля, зменшувалися видобуток мінерального палива та кількість робітників галузі. Для поліпшення ситуації в кам'яновугільній галузі на нараді гірничопромисловців Півдня Росії з міністром торгівлі та промисловості в березні 1915 р. були сформульовані завдання: повернути призовників на копальні, залучити до роботи військовополонених, використати вагони військового призначення для перевезення вугілля, коксу, антрациту, збільшити випуск вагонів, закупити за кордоном нові вагони та паротяги з великою вантажопідйомністю. Члени наради обговорили питання про реквізицію державою мінерального палива, тобто примусове придбання казною донецького мінерального палива і примусовий розподіл його серед споживачів. Гірничопромисловці зазначили, що це був надзвичайний засіб, який

передбачав утручання у приватно правові відносини, порушуючи основні принципи купівлі-продажу, але вони розглядали його як неминучий [96].

У 1917 р., як свідчать архівні дані й галузева преса, ситуація на копальнях і заводах Донецького басейну ще більше ускладнилася. Як повідомляла Рада з'їзду південних гірничопромисловців, на підприємствах робітники звільняли штейгерів, десятників і власників підприємств, призначали міліцію, яка за кількістю в три рази перевищувала поліцію. Управителів знімали на загальних зборах, їх звинувачували в невиплаті робітникам заробітної плати, яка була значно підвищена.

Рада робочих депутатів теж могла звільняти працівників. Наприклад, директору Франко-російського товариства було запропоновано звільнити підрядчика «як шкідливий елемент». Робочий день було скорочено до 8 годин. Виконавчі комітети вирішували різні справи: ремонт, оплата праці військовополонених, адміністративні, господарчі, технічні питання.

Правління товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості в червні 1917 р. надіслало міністрам промисловості, шляхів сполучення, морському, військовому та міністру праці телеграми, в яких повідомляло: «Бесконечные переговоры продолжаются днём и ночью, всякий надзор за производством работ невозможен. Мы сделали положительно все возможное для удовлетворения требований рабочих, выйдя явно и значительно за пределы наших финансовых возможностей, лишь бы поддержать добычу в интересах государственной обороны» [82]. Гірничопромисловці зазначали, що внаслідок розвитку анархічних дій, втручання робітників в управління рудниками може відбутися розпад підприємств, які залишаться без нагляду та керівництва, порушаться правила безпеки гірничих робіт, виникне фінансовий крах. На той час зросла собівартість вугілля і набагато перевищила його продажну ціну.

Таким чином, після промислово-економічної кризи відбувалися важливі події, які вплинули на промисловий розвиток Донецько-Придніпровського регіону (Російсько-японська війна та революція 1905–1907 рр., світова криза

1908–1909 рр., Перша світова війна). Матеріали регіональної галузевої преси свідчать, що темпи індустріального розвитку на Півдні Росії були високими, хоча нівелювалися пригніченим станом промисловості. Уряд намагався сприяти ефективній роботі залізничного та водного транспорту Донецько-Придніпровського регіону, діяльності Харківського комітету з перевезень, а також звертав увагу на робітниче питання, що знайшло відображення на сторінках галузевої преси, яка припинила своє існування внаслідок політичних подій.

Отже, стан розвитку гірничопромислового комплексу Донецько-Придніпровського регіону у 1880-1917 рр. так, як висвітлювала професійно-технічна галузева преса, змінювався поетапно в залежності від економічних і соціально-політичних чинників. Згідно матеріалів фахових видань, у 80-і рр. розпочалася нова епоха у розвитку Півдня Росії. Для забезпечення його індустріального піднесення вчені, гірничопромисловці, підприємці вирішили низку актуальних питань. Згуртовані навколо з'їзду південних гірничопромисловців, вони змусили уряд скоригувати митну політику в аспекті потреб гірничо-металургійного комплексу регіону. Сприяли впорядкуванню тарифної політики всередині країни в інтересах не тільки правлінь залізниць, але й підприємств важкої промисловості. Наповнили новим змістом політику державного протекціонізму щодо гірничозаводської галузі Півдня. Організували діяльність першого в регіоні приватного технічного журналу ЮРГЛ, на сторінках якого подавали різні форми інформації (документальну, поточно-хронікальну, особового характеру тощо) з проблем промислового розвитку регіону.

90-і рр. XIX ст. були роками бурхливого промислового піднесення й остаточного формування Донецько-Придніпровського індустріального регіону. У галузевій пресі відзначалася вагома роль іноземного капіталу у становленні та модернізації промисловості регіону, підтримка державних пільг та субсидій для розвитку вітчизняної промисловості, схвалювалася протекціоністська політика самодержавного уряду. Наприкінці 90-х рр. зроста конкурентоспроможність донецького вугілля, яке стало потрібним у різних

районах Російської імперії, особливо у Прибалтійському регіоні. На внутрішній ринок протягом десятиліття вивезли вугілля в 3,4 рази більше. Зросла динаміка обсягів видобутку залізної руди, особливо в другій половині 90-х рр. (у 2,5 рази). Досягнення металургійної промисловості демонструють таблиці, наведені в розділі, які автор даної роботи склав за матеріалами галузевої преси. Протягом десятиліття виплавляння чавуну, наприклад, збільшилось у 16,5 разів, а кількість доменних печей – у 5,7 разів.

Під час промислово-економічної кризи головним питанням було подолання її негативних наслідків, які виявилися особливо гостро в 1903 р. Знизилися показники виплавляння чавуну (в 3,3 рази) та сталі (в 10,8 разів), скоротилася кількість доменних печей. На сторінках галузевої преси друкувались аналітичні матеріали, в яких провідні фахівці гірничозаводської галузі, підприємці, урядовці аналізували причини та наслідки кризового становища і, головне, надавали практичні рекомендації щодо їх ліквідації або пом'якшення. Багато різних за формою подання матеріалів стосувалися робітничого питання.

У складний політичний і соціально-економічний період, який тривав із 1904 р. до 1917 р., промисловий розвиток Донецько-Придніпровського регіону відчув прояви як піднесення, так і депресії. Галузева преса приділяла увагу проблемам, пов'язаним зі створенням та діяльністю синдикатів. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії взяв під свій захист синдикат «Продвугілля», незважаючи на судовий процес з приводу його монопольної діяльності, в той час, коли самодержавний уряд звинувачував синдикат у створенні вугільного голоду та підвищенні цін на пальне.

У такий непростий період змінилося співвідношення виробництва металургійної продукції Півдня Росії та Уралу. Промислові показники металургії Півдня Росії та Уралу в міжкризовий період коливалися в бік збільшення незначно, але детальний аналіз показав, що виплавлення чавуну на Уралі зменшилося, а на Півдні Росії зросло. З 1915 р. вперше в історії Донецько-Придніпровського регіону гостро постала проблема залежності виробництва від політичних і соціальних аспектів.

ВИСНОВКИ

Аналіз історичного процесу формування та розвитку Донецько-Придніпровського індустріального регіону (1880–1917) за матеріалами регіональних професійно-технічних журналів дає можливість зробити висновки, які узагальнюють результати пошукової та теоретико-дослідницької роботи авторів цієї монографії.

Стан історіографії свідчить про стійкий інтерес істориків, економістів, фахівців гірничозаводської справи, який підтримується у науковій літературі з кінця XIX ст. Проте дослідники незмінно використовували матеріали періодичної преси як другорядне джерело, ілюстрацію на підтвердження наукового аналізу. Найчастіше залучали ГЗЛ, ГЗД та ЮИ, а дані, які містились у ЮРГЛ майже не вводилися до наукового обігу.

Не заперечуючи важливого значення архівних документів, мемуарів, наукових праць відомих учених, вважаємо, що не менш репрезентативним та релевантним джерелом для повнішої реконструкції подій соціально-економічної регіональної історії є періодична преса.

Гірничі інженери-підприємці, ідеологи буржуазії, на сторінках професійно-технічних журналів друкували свої теоретичні, полемічні статті, звіти про професійну та наукову діяльність, дані гірничозаводської статистики, замітки про роботу корпоративної організації гірничопромисловців, наукових товариств, заводів, шахт, спогади про становлення металургійного та гірничого комплексу українських губерній південної Росії.

Зазначимо, що текстуальний аналіз публікацій ЮРГЛ, ГЗЛ, ГЗД, НТП, ЮИ дає можливість уточнити періодизацію історії індустріалізації Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX- початку XX ст. у межах етапів, які визначені у третьому розділі нашої монографії.

Перший період (1880-1890) – біфуркаційний, коли обирали економічну модель розвитку регіону як на урядовому, так і на підприємницькому рівні. Професійно-технічні журнали, які видавалися переважно у Харкові, долучилися до потужної пропагандистської компанії щодо шляхів, форм та засобів

капіталістичної модернізації. На той час гірничі інженери не тільки розпочинали свій власний бізнес, а також активно лобіювали інтереси південних гірничопромисловців як через провладні структури, так і через засоби масової інформації.

Другий період (1890–1900) професійно-технічні журнали кваліфікували як період динамічного розвитку Донецько-Придніпровського краю. За даними ГЗЛ, ГЗД, це був період жорсткої конкурентної боротьби між вітчизняними та іноземними інвесторами, а також власниками підприємств, компаній, членами акціонерних товариств. Політика державного протекціонізму у провідних галузях промисловості входила у протиріччя із розвитком приватної ініціативи. Попри це на початку ХХ ст. регіон поставляв на ринки 69% вугілля, 57% залізної руди, більше половини чавуну та 44% сталі Російської імперії. За влучним висловом сучасного бельгійського історика і дипломата Віма Петерса, Україна, і зокрема Донецько-Придніпровський регіон, «активно сприяли індустріалізації Східної Європи».

Третій період (1900–1917) – період економічних і політичних криз, який супроводжувався потрясіннями як світового, так і локального масштабу. Публікації у галузевій пресі відобразили таке історичне явище, як процес концентрації зусиль виробників, тобто формування синдикатів. Синдикати визначали виробничі квоти компаніям, враховуючи їхню частку на докризовому ринку. Монополії регулювали виробництво продукції та призупиняли падіння цін.

Згідно з матеріалами професійно-технічних журналів, починаючи з 1909 р. промисловість регіону почала розвиватися прискореними темпами. Протягом наступних шести років обсяги промислових капіталів зросли втриє. Статистичні й аналітичні матеріали галузевої преси підтверджують, що відбувалося динамічне зростання видобутку та вивезення мінерального палива. Це сталося на тлі зростання обсягу промислового виробництва в усій країні. Темпи економічного зростання (11% на рік) не були притаманні жодній іншій державі.

Отже, історія формування і розвитку Донецько-Придніпровського індустріального регіону та гірничого інженерного підприємництва у висвітленні галузевої преси видається вельми значним явищем. Найкращі представники нового прошарку української буржуазії лобювали інтереси монополістичного капіталу, створювали робочі місця та соціальну інфраструктуру і своєю діяльністю доводили, що підприємливість людей-творців є запорукою життєствердного суспільного розвитку. Але під час Першої світової війни гірниче інженерне підприємництво було згорнуте максимально. Видобуток вугілля скоротився майже у 5 разів. Революційний робітничий клас намагався перебрати на себе економічну ініціативу політичними засобами у так званому «явочному» форматі. Це викликало підвищення собівартості продукції та хвилю невинуватих насильств. Гірничі інженери-підприємці виявилися не підготовленими до соціальних змагань, про що свідчили матеріали останніх номерів ГЗД.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 1232. Відомості про промислові підприємства, бюджет, про тюрми та ін. у Катеринославській губернії, 1913 р., 66 арк.

2. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 335. Рапорти Катеринославського поліцмейстера, листування повітових справників і листування з Катеринославським губернським жандармським управлінням про страйки робітників і службовців на заводах і фабриках Катеринославської губернії, 1899 р., 164 арк.

3. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 236. Повідомлення міністру внутрішніх справ, листування з Бахмутським повітовим справником, департаментом поліції про революційні виступи робітників на Юзівських рудниках Бахмутського повіту, 1887 р., 200 арк.

4. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 432. Справа про революційні виступи робітників на гірничозаводських та фабричних підприємствах Катеринослава та Катеринославської губернії, 1903 р., 332 арк.

5. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 481. Справа про революційні виступи робітників на Карповському руднику в Бахмутському повіті, 1905 р., 27 арк.

6. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 472. Справа про страйки робітників на рудниках і виступах селян з аграрного питання, 1905 р., 170 арк.

7. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 483. Справа про революційну діяльність членів РСДРП у Луганську та Слав'яносербському повіті Катеринославської губернії, 1905 р., 81 арк.

8. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 484. Справа про страйки робітників на заводах і рудниках Слав'яносербського повіту Катеринославської губернії, 1905 р., 38 арк.

9. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 435. Справа про страйки робітників на гірничозаводських та фабричних підприємствах в Бахмутському та інших повітах і про виступи селян проти поміщиків, 1904-1905 р., 381 арк.

10. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 548. Повідомлення Маріупольського поліцмейстера про розповсюдження Маріупольським і Донецьким комітетами РСДРП революційних прокламацій «До всіх робітників м. Маріуполя», «Розгін Думи» та ін., 1905 р., 48 арк.

11. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 577. Справа про революційні виступи робітників на заводах, рудниках у Бахмутському, Слав'яносербському, Маріупольському та ін. повітах Катеринославської губернії, 1907-1911 рр., 389 арк.

12. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 559. Справа про діяльність бойової організації соціалістів-революціонерів у Катеринославській губернії, 1907-1908 рр., 530 арк.

13. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 482. Справа про страйки робітників на Брянському, Белянському та ін. рудниках у Бахмутському і Слав'яносербському повітах, 1905 р., 154 арк.

14. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 477. Справа про страйки робітників на заводах і рудниках Бахмутського повіту Катеринославської губернії, 1905-1906 рр., 105 арк.

15. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 487. Справа про страйки робітників на заводах Маріуполя й виступи селян у Маріупольському повіті, 1905 р., 53 арк.

16. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 984а. Заяви різних осіб про звільнення від висилання за межі Катеринославської губернії, тюремного ув'язнення та листування з головним тюремним управлінням, повітовими справниками та ін. установами м. Катеринослава та Катеринославської губернії про надання різних відомостей та по ін. питанням, 1908-1910 рр., 482 арк.

17. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 463 Дніпровський металургійний завод Південнодніпровського металургійного товариства. 1903-1919 рр. оп. 1. Спр. 18. Зібрання узаконень та розпоряджень Тимчасового уряду, повідомлення адміністрації Дніпровського, Єнакієвського металургійних заводів, заводу «Наваль» про страйки робітників та службовців. Перелік металургійних заводів Півдня, 1917-1918 рр., 202 арк.

18. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 463 Дніпровський металургійний завод Південнодніпровського металургійного товариства 1903-1919 рр. оп. 1. Спр. 17. Постанова Тимчасового уряду про зміну порядку стягнень та покарань робітників, відомості про кількість робітників та військових на Дніпровському і Брянському заводах. Листування з Правлінням товариства про страйки службовців заводу, 1917-1918 рр., 56 арк.

19. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 463 Дніпровський металургійний завод Південнодніпровського металургійного товариства 1903-1919 рр. оп. 1. Спр. 19. Протоколи загальних зборів Союзу металургійної та залізоровної промисловості, листування про встановлення шестигодинного робочого дня для службовців заводів, список службовців Криворізьких рудників за 1916-1917 рр., 1917 р. 209 арк.
20. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 566 Управління Катерининської залізниці. м. Катеринослав. 1897-1919 рр. оп. 1. Спр.1. Альбом використаних креслень будівництва гілки Мушкетово-Доля Катеринославської залізниці, 1897 р., 33 арк.
21. Авдаков Н.С. Брикетное и коксовое производство [Текст] / Н.С. Авдаков // Южнорусский горный листок. – 1883. – № 63. – С. 522.
22. Авдаков Н.С. Доклад XXII съезду горнопромышленников Юга России [Текст] / Н.С. Авдаков // ГЗЛ. – 1897. – № 24. – С. 3160-3164.
23. Авдаков Н.С. Донецкая каменноугольная промышленность: рынки сбыта и пути сообщения [Текст] / Н.С. Авдаков // ГЗЛ. – 1895. – № 23. – С. 2386-2388.
24. Авдаков Н.С. Железная и каменноугольная промышленность на Юге России [Текст] / Н.С. Авдаков // ГЗЛ. – 1891. – № 2. – С. 856-861.
25. Авдаков Н.С. Заметки о горной промышленности в России [Текст] / Н.С. Авдаков // ЮРГЛ. – 1886. – № 148-149. – Т. XIII. – С. 1994-1997.
26. Авдаков Н.С. Мариупольский порт и Керчь-Еникальский пролив [Текст] / Н.С. Авдаков // ЮРГЛ. – 1881. – № 12. – С. 195.
27. Авдаков Н.С. О перевозках минерального топлива в Донецком бассейне [Текст] / Н.С. Авдаков // ГЗЛ. – 1893. – № 17. – С. 1617-1619.
28. Авдаков Н.С. Обзор условий для развития железной промышленности на юге России и о дальнейших для этого мероприятиях [Текст] / Н.С. Авдаков // ЮРГЛ. – 1885. – Т. XIV. – № 131-132. – С. 1751-1763.
29. Авдаков Н.С. Положение о горнопромышленных съездах Южной России [Текст] / Н.С. Авдаков // ЮРГЛ. – 1886. – № 148-149. – С. 1999-2002.
30. Авдаков Н.С. Таможенные законодательные меры [Текст] / Н.С. Авдаков // ЮРГЛ. – 1884. – № 97. – С. 1124.
31. Вопрос о современном положении и о возможном развитии Донецкой каменноугольной промышленности Юга России [Текст] // ГЗД. – 1913. – № 51. – С. 8245-8249.
32. II Южнорусский съезд представителей промышленности и торговли [Текст] // ГЗД. – 1913. – № 5. – С. 6751-6752; № 7. – С. 6819-6821.
33. Высочайшее повеление. Об учреждении горного управления южной России [Текст] // ГЗЛ. – 1891. – № 12. – С. 993.
34. ГЗД [Текст]. – 1914. – № 2. – С. 9027; № 3. – С. 9081; № 24. – С. 9093.
35. ГЗД [Текст]. – 1915. – № 3. – С. 10309; № 4. – С. 10329-10333.
36. ГЗЛ [Текст]. - 1888. - № 1. - С. 2.
37. ГЗЛ [Текст]. - 1890. - № 1. - С. 577.
38. ГЗЛ [Текст]. - 1890. - № 5. - С. 11,14.
39. ГЗЛ [Текст]. – 1891. – № 3. – С. 848.

40. ГЗЛ [Текст]. – 1891. – № 10. – С. 975-976.
41. ГЗЛ [Текст]. – 1891. – № 13. – С. 1005-1006.
42. ГЗЛ [Текст]. – 1892. – № 17. – С. 1065; № 21. – С.1101; №23. – 1129С.
43. ГЗЛ [Текст].– 1892. – № 8.– С. 1123.
44. ГЗЛ [Текст]. – 1892. – № 9. – С. 1151-1152.
45. ГЗЛ [Текст]. – 1892. –№ 10.– С. 1185.
46. ГЗЛ [Текст]. – 1892. – № 16. – С. 1316.
47. ГЗЛ [Текст]. – 1896. – № 12. – С. 2587.
48. ГЗЛ [Текст]. – 1896. – № 15. – С. 2631.
49. ГЗЛ [Текст]. – 1900. – № 21.– С. 4560-4563; № 23. –С. 4633.
50. Горный журнал [Текст]. - 1880. - № 4-5.
51. XXIII съезд горнопромышленников Юга России [Текст] // ГЗЛ. –1898. – № 22. – С. 3569; 1899. – № 2. – С. 3648.
52. XXVIII съезд горнопромышленников Юга России [Текст] // ГЗЛ. – 1904. –№ 30. – С. 7029-7032.
53. IX съезд горнопромышленников Юга России [Текст] // ЮРГЛ. – 1884. – № 104. – С. 1195-1197.
54. Дитмар Н.Ф. Сведения о производительности южных металлургических заводов [Текст] / Н.Ф. Дитмар // ГЗЛ. – 1899. – № 3. – С. 3675.
55. Железородная промышленность Криворожского района [Текст] // ГЗЛ. – 1903. – № 2. – С. 5940; № 19. – С. 6280-6281.
56. Законопроект о синдикатах и трестах [Текст] // ГЗД. – 1914. – № 25. – С. 9139-9145.
57. Заседание министра земледелия и государственного имущества с представителями горной промышленности юга России [Текст] // ГЗЛ. – 1900. – № 17. – С. 4447-4450.
58. Заседание Совета съезда горнопромышленников Юга России 11 марта 1901 г. [Текст] // ГЗЛ. – 1901. – № 6. – С. 4837.
59. Иванов П. Горносоляное дело на Юге России [Текст] / П. Иванов // ЮРГЛ. – 1881. – № 4. – С. 61–66.
60. Итоги железной промышленности России за 1903 г. [Текст] // ГЗЛ. – 1904. – № 34. – С. 7097-7099.
61. К вопросу о концентрации Донецкой каменноугольной промышленности [Текст] // ГЗЛ. – 1904. – № 30. – С. 7029-7032.
62. Кеппен А.П. Материалы для истории горного дела на Юге России [Текст] // ГЗЛ. – 1898. – № 23. – С. 3581–3582; 1899. – № 1. – С. 3620-3621.
63. Кеппен А. Смертельные несчастные случаи в горных разработках по месту их происхождения и по причинам их вызвавшим [Текст] / А. Кеппен // ГЗЛ. – 1904. – № 36. – С. 7139-7141; № 37. – С. 7157-7159; № 38. – С. 7181-7182; № 41. – С.7231-7233; № 43. – С. 7267-7269.
64. Клеветникам [Текст] // ГЗД. – 1914. – № 5.– С. 8450-8453.
65. Литвинов-Фалинский М.П. Доклад о новом законе о вознаграждении увечных рабочих [Текст] / М.П. Литвинов-Фалинский // ГЗЛ. – 1904. – № 1. – С. 6514-6515; № 2. – С. 6532-6534.

66. Материалы Совета съезда горнопромышленников Юга России (23 мая 1914 г.) [Текст] // ГЗД. – 1914. – №21-22. – С. 9001-9004.
67. Мевеус А.Ф. Заметки по устройству на Юге России чугуноплавильных заводов [Текст] / А.Ф. Мевеус // ЮРГЛ. – 1883. – № 63. – С. 523-527.
68. Мевеус А. Недочёты угольной промышленности [Текст] / А. Мевеус // ГЗЛ. – 1890. – № 1. – С. 579.
69. Мевеус А.Ф. О состоянии угольных дел в западной части Донецкого бассейна в первой половине 1890 г. [Текст] / А. Ф. Мевеус // ГЗЛ. – 1890. – №7. – С. 2.
70. Мевеус А. По поводу угольного кризиса [Текст] / А. Мевеус // ГЗЛ. – 1888. – № 3. – С. 39-41.
71. Мевеус А.Ф. Статистический отчет [Текст] / А.Ф. Мевеус // ГЗЛ. – 1889. – №3. – С. 285-286.
72. Мевеус А.Ф. Ферроалюминий и его влияние на свойства железных соединений вообще [Текст] / А.Ф. Мевеус // ГЗЛ. – 1890. – №14. – С. 26.
73. Местные известия [Текст] // ЮРГЛ. – 1886. – № 142. – С. 1918.
74. Миненков А.В. Месторождение киновари [Текст] / А.В. Миненков // ЮРГЛ. – 1881. – № 6. – С. 114-118.
75. Миненков А.В. Некролог [Текст] // ГЗД. – 1913. – № 4. – С. 6660-6661.
76. НТП [Текст]. – 1911. – № 19. – С. 270-271.
77. О промышленном кризисе 1899–1903 гг. [Текст] // ГЗЛ. – 1904. – № 25. – С. 6939-6944.
78. О современном положении горной и горнозаводской промышленности на юге России [Текст] // ГЗЛ. – 1899. – № 15. – С. 3903; № 16. – С. 3919; № 18. – С. 3955-3957; № 19. – С. 3973-3974.
79. О современном положении и о возможном развитии Донецкой каменноугольной промышленности на 38 съезде горнопромышленников Юга России [Текст] // ГЗД. – 1913. – № 52. – С. 8298-8303.
80. О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и о возможном развитии Донецкой промышленности в ближайшее пятилетие. Доклад комиссии 38 съезду горнопромышленников Юга России [Текст]. – Харьков, 1914. – 41 с.
81. Обзор русской каменноугольной промышленности за 1903 г. [Текст] / Н.П. // ГЗЛ. – 1904. – № 42. – С. 7242-7244.
82. Обращение Правления Южнороссийской каменноугольной промышленности [Текст] // ГЗД. – 1917. – № 24-25. – С. 15941.
83. Общий обзор положения горной и горнозаводской промышленности на Юге России [Текст] // ГЗЛ. – 1899. – № 17. – С. 3937-3938.
84. Отчет о работе XXIII съезда горнопромышленников Юга России [Текст]. - // ГЗЛ. – 1898. – №22. – С. 3558-3563.
85. Отчет окружного горного инженера за 1902 г. [Текст] // ГЗЛ. – 1903. – № 5. – С. 6005.
86. Памяти А.Ф. Мевеуса [Текст] // ГЗЛ. – 1898. – № 20. – С. 3515-3519.
87. Правительственное распоряжение. Дополнение к правилам, приложенным к инструкции по надзору за частною горною промышленностью,

утвержденной министром государственных имуществ 2 июля 1888 года [Текст] // ГЗЛ. – 1892. – № 20. – С. 1510.

88. Правительственное распоряжение. Дополнительные постановления к правилам для ведения горных работ и обеспечение их безопасности [Текст] // ГЗЛ. – 1902. – № 2. – С. 5405.

89. Правительственное распоряжение. Изменение нормы повагонной нагрузки для кокса [Текст] // ГЗД. – 1910. – № 22-23. – С. 717-720.

90. Правительственное распоряжение. Инструкция по применению на горных заводах и промыслах Высочайше утвержденного 2-го июня 1897 года мнения Государственного Совета о продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности [Текст] // ГЗЛ. – 1898. – № 2. – С. 3125, № 3. – С. 3153.

91. Правительственное распоряжение. О некоторых изменениях правил о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих [Текст] // ГЗЛ. – 1893. – № 18. – С. 1643.

92. Правительственное распоряжение. Правила хранения и использования взрывчатых материалов при горных работах [Текст] // ГЗЛ. – 1904. – № 15. – С. 6759-6760.

93. Синдикаты [Текст] // ГЗД. – 1914. – № 21-22. – С. 9001-9004.

94. Скочинский А.А. Краткий очерк состояния горной и технической части каменноугольных рудников Донецкого бассейна в 1900 году [Текст] / А.А. Скочинский // ГЖ. – 1903. – Т. 1. – Кн. 1.

95. Совет съезда горнопромышленников Юга России [Текст] // ГЗЛ. – 1900. – № 2. – С. 4118-4119.

96. Совещание горнопромышленников Юга России с министром торговли и промышленности (март 1915 г.) [Текст] // ГЗД. – 1915. – № 10. – С. 10611-10613.

97. Совещание по выяснению положения каменноугольной промышленности. Заседание у министра финансов [Текст] // ГЗЛ. – 1900. – № 5. – С. 4174-4176; № 7. – С. 4208-4210.

98. Состояние фабричной и заводской промышленности Екатеринославской губернии в 1899 году [Текст] // ГЗЛ. – 1900. – № 18. – С. 4478.

99. Статистические данные // ГЗД. – 1910. – № 46. – С. 1367.

100. Статистические данные // ГЗД. – 1915. – № 3. – С. 10309.

101. Съезд по выработке мероприятий к возможно широкому распространению железа в России во всех его применениях [Текст] // ГЗЛ. – 1903. – № 11. – С. 6118-6120.

102. Таскин Е.Н. Отчет окружного инженера 1-го горного округа западной части Донецкого каменноугольного бассейна за 1890 г. [Текст] / Е.Н. Таскин // ГЗЛ. – 1891. – № 16. – С. 1041-1042.

103. Терпигорев А.М. Воспоминания горного инженера [Текст] / Терпигорев Александр Митрофанович. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 256 с.

104. Тиме И.А. Желательна ли продажа Криворожской руды за границу? [Текст] / И.А.Тиме // ГЗЛ. – 1904. – № 5. – С. 6592-6595.

105. Тиме И.А. Иностранные капиталы [Текст] / И.А.Тиме // ГЗЛ. – 1899. – № 3. – С. 3663.
106. Тиме И.А. Очерк современного состояния горнозаводского дела в Донецком бассейне [Текст] / И.А. Тиме // ГЖ. – 1889. – № 1. – С. 1-96; № 2. – С. 317-378.
107. Тиме И.А. Современное положение нашего южного горнозаводского дела, его светлые и темные стороны [Текст] / И.А. Тиме // ГЗЛ. – 1898. – № 18. – С. 3483-3486.
108. Тиме И.А. Электричество и гидравлическая сила [Текст] / И.А.Тиме // ГЗЛ. – 1899. – № 9. – С. 3793; № 10. – С. 3811.
109. Тимирязев В.И. О синдикатах [Текст] / В.И. Тимирязев // ГЗД. – 1910. – № 12. – С.430-431.
110. Труды XXIV съезда горнопромышленников Юга Росси [Текст]. Харьков, 1900.- Ч.1. – С. 101-102.
111. Уголь и железо Южной России за последнее трехлетие. Историко-статистический очерк [Текст] // ГЗЛ. – 1904. – № 30. – С. 7010-7013.
112. Чествование Аркадия Васильевича Миненкова. 25 лет службы // ГЗЛ. – 1897. – № 2. – С. 3132.
113. Чириков А.Д. Медные руды Донецкого бассейна [Текст] / А.Д. Чириков // ЮРГЛ. – 1881. – № 7. – С. 139-145.
114. ЮИ [Текст]. – 1917. – № 11-12. - С. 251.
115. ЮРГЛ [Текст]. – 1881. – Т.1. – № 1. – С. 33.
116. ЮРГЛ [Текст]. – 1881. – № 4. – С. 61-66.
117. ЮРГЛ [Текст]. – 1880. – № 1. – С. 1; № 2.
118. ЮРГЛ [Текст]. – 1884. – № 92. – С. 1143-1144.
119. ЮРГЛ [Текст]. – 1884. – № 87. – С. 1037-1038; 1058.
120. ЮРГЛ [Текст]. – 1884. – № 91. – С. 1133-1134.
121. ЮРГЛ [Текст]. – 1884. – № 98-99. – С. 1158-1159.
122. ЮРГЛ [Текст]. – 1884. – № 86. – С. 1013.
123. ЮРГЛ [Текст]. – 1884. – № 88. – С. 1063-1064.

II. Література

124. Авдаков Н.С. Краткий статистический обзор Донецкой каменноугольной промышленности. (На память о Всероссийской художественной промышленной выставке в Нижнем Новгороде) [Текст] / Н.С. Авдаков. – Харьков, 1896. – 32 с.
125. Авдаков Н.С. Современное положение железной промышленности на юге России [Текст] / Н.С. Авдаков. – СПб., 1899. – 118 с.
126. Аксёнов С.С. Фабрично-заводская промышленность и положение рабочих в Екатеринославской губернии в 1899-1900 гг. Из отчёта старшего фабричного инспектора Аксёнова С.С. [Текст] / С.С. Аксенов – Екатеринослав, 1901.
127. Барышников М.Н. История делового мира России [Текст] / М.Н. Барышников – М.: АО «Аспект-Пресс», 1994. – 224 с.

128. Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России [Текст] / В.И. Бовыкин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967. – 295 с.
129. Богуцкий Э.Ф. Положение горнорабочих в Донецком бассейне [Текст] / Э.Ф. Богуцкий // Юридический вестник. – 1890. – Ноябрь.
130. Бондаренко Е.Л. Съезды горнопромышленников юга России [Текст] / Е.Л. Бондаренко // Вестник Московского ун-та. – Серия: Экономика, философия. – 1961. – № 1. – С. 52-59.
131. Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX-1914) [Текст] / А.Н. Боханов – М.: Наука, 1992. – 260 с.
132. Витте С.Ю. Избранные воспоминания, 1849–1911 [Текст] / С.Ю. Витте. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
133. Гефтер М.Я. Царизм и монополистический капитал в металлургии Юга России до первой мировой войны [Текст] / М.Я. Гефтер // Исторические записки – 1953. – Т. 43. – С. 70-130.
134. Гиндин И.Ф. Социально-экономические итоги развития российского капитализма и предпосылки революции в нашей стране [Текст] / И.Ф. Гиндин // Свержение самодержавия: сб. ст. / редкол.: И.И. Минц (отв. ред). [и др.]. – М.: Наука, 1970. – С. 39-88.
135. Гливиц И.П. Синдикаты в русской железной промышленности [Текст] / И.П. Гливиц. – СПб. – 1911. – 210 с.
136. Голобуцкий В.О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період [Текст] / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
137. Гринчак М.О. Промислова буржуазія півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України [Текст] / М.О. Гринчак. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
138. Гушка А.О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России. Доклад, прочитанный на общем собрании Р.Т.О. в заседаниях 11 и 18 ноября 1911 г. [Текст] / А.О. Гушка – СПб.: типо-лит. Шредера, 1912. – 208 с.
139. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. [Текст] / Т.І. Дерев'янкін – К.: Наук. думка, 1975. – 279 с.
140. Добролюбов В.А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых [Текст] / В.А. Добролюбов. – В 2-х ч. – Ч. 1. – СПб., 1888.
141. Довжук І.В. Промисловий Донбас в історії розвитку економіки України (2-га половина XIX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України [Текст] / І.В. Довжук. – К., 1996. – 22 с.
142. Довжук І.В. Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України [Текст] / І.В. Довжук. – Донецьк, 2004. – 40 с.
143. Єлінов І.М. Нариси з історії Національного гірничого університету [Текст] / І.М. Єлінов. – Дніпропетровськ: НГУ, 2006. – 125 с.

144. Заблоцкий Е. Ауэрбахи [Текст] / Е. Заблоцкий // Немцы России: Энциклопедия / Редкол.: В. Карев. (пред. рекол.) и др. – М.: ЭРН, 1999. – Т. I: А-И – С. 87-89.
145. Заблоцкий Е. Дитмары [Текст] / Е. Заблоцкий // Немцы России Энциклопедия / Редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др. – М.: ЭРН, 1999. – Т. 1: А-И – С. 718.
146. Зак А.Н. Промышленный капитализм в России [Текст] / А.Н. Зак. – М., 1908. – 113 с.
147. Закірова С.Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861 – 1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» [Текст] / С.Г. Закірова. – Луганськ, 2006. – 20 с.
148. Зив В.С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности [Текст] / В.С. Зив. – СПб., 1917. – 173 с.
149. История технического развития угольной промышленности Донбасса [Текст]. – К.: Наук. думка, 1969. – 482 с.
150. Історія Української РСР: у 8-ми т. 10 кн. [Текст] / Гол. ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К., 1977-1979. – Т. 3, Т.4.
151. Кафенгауз Л.Б. Синдикаты в русской железной промышленности [Текст] / Л.Б. Кафенгауз. – СПб., 1911. – 181 с.
152. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період [Текст] / В.В. Крутіков. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
153. Крутіков В.В. Гірничопромислова буржуазія України і митна політика царизму в останній чверті XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1978. – № 5. – С. 81-89.
154. Крутиков В.В. Дитмар [Текст] / В.В. Крутиков // Немцы России: энциклопедия: т. 1: А-И / Редкол.: В.Карев (пред. ред. кол. и др.) – М.: «ЭРН», 1999. – С. 717.
155. Крутиков В.В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861-1900) [Текст] / В.В. Крутиков. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1980. – 132 с.
156. Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки [Текст] / Куромія Гіроакі; [пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агєєв; передм. Г. Немирі]. – К.: Основи, 2002. – 510 с.
157. Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861 – 1900 гг. [Текст] / В.Я. Лаверичев. – М.: Мысль, 1974. – 252 с.
158. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.) [Текст] / Т.І. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
159. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX вв. [Текст] / Ф.Е. Лось – К., 1955.– С. 195.
160. Лутугин Л. Донецкий каменноугольный бассейн как источник минерального топлива [Текст] / Л. Лутугин. – СПб., 1900.

161. Маккей Дж. Развитие экономики и региональное предпринимательство в последний период Российской империи [Текст] / Дж. Маккей // Реформы или революция? Россия 1861–1917 гг. – СПб.: Наука, 1992. – С. 210-235.
162. Медяник В. Ю. Внесок підприємця М. Ф. Фон Дітмара у розвиток гірничозаводської статистики України (кінець ХІХ- початок ХХ ст.) [Текст] / В.Ю. Медяник // Грані. - 2013. - № 6 (98) червень. - С. 42-47.
163. Меженко Ю.А. Русская техническая периодика 1800-1916 гг. Библиографический указатель [Текст] / Ю.А. Меженко. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 300 с.
164. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні 60–90 рр. ХІХ ст. [Текст] / Л.Г. Мельник – К.: Вид-во КДУ, 1972. – 240 с.
165. Михненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» [Текст] / А.М. Михненко. – Донецьк, 2001. – 35 с.
166. Морозов О.В. Вплив нової митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України [Текст] – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
167. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце ХІХ и начале ХХ в. [Текст] / А.А. Нестеренко. – М.: Госполитиздат, 1954. – 308 с.
168. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні [Текст] / О.О. Нестеренко. – Ч. 1. – К.: Наук. думка, 1959. – 496 с.; Ч. 2. – К.: Наук. думка, 1962. – 576 с.
169. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні [Текст] / О.О. Нестеренко. – Ч. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 579 с.
170. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики [Текст] / А.П. Оглоблин. – К., 1925. – 112 с.
171. Оглоблін О.П. Нариси з історії капіталізму на Україні [Текст] / О.П. Оглоблін –К. : [б. и.], 1931. – Вип. 1. – 174 с.
172. Пайпс Р. Россия при старом режиме [Текст] / Пайпс Р. – М.: Независимая газета, 1993. – 421 с.
173. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60 - 90-е гг.) [Текст] / О.А. Парасунько. – К.: 1963. – С. 79-192.
174. Подов В.І. Історія Донбасу [Текст] / В.І. Подов, В.С. Курило. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». – 2009. – 300 с.
175. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в ХІХ в. [Текст] / С.И. Потолов – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – с. 256.
176. Потолов С.И. Из истории монополизации угольной промышленности Донбасса в конце ХІХ в. [Текст] / С.И. Потолов // Из истории империализма в России. – М. Л., 1959. – С. 14.
177. Развитие металлургии в Украинской ССР [Текст]. – К.: Наук. думка, 1980. – 959 с.

178. Рубин В.Н. Рабочий вопрос на съездах горнопромышленников Юга России [Текст] / В.Н. Рубин // Учен. зап. МГПИ им. В.И.Ленина. – М., 1966. – Т. 249.
179. Рубин П.Г. Исторический очерк возникновения Екатеринославского Высшего горного училища и его деятельности за первое десятилетие (1899 - 1909 гг.), [Текст] / П.Г. Рубин. – СПб., 1909. – 145 с.
180. Селинов В. Кам'яновугільні та залізорудні багатства степової України в соціально-економічному аспекті [Текст] / Селинов В. // Степова Україна. – Ч. VI. – 1930.
181. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. [Текст] / Слабченко М. Є. – Одеса: ДВУ, 1925-1927. – Т. 1-2. – 320 с.
182. Стасенко Н.А. Положение рабочего класса в период раннего империализма (на материалах горнодобывающей промышленности юга России): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. эконом. наук: спец. № 530 Политическая экономия [Текст] / Н.А. Стасенко. – Днепропетровск, 1969. – 19 с.
183. Струмилин С.Г. История черной металлургии в СССР [Текст] / С.Г. Струмилин. – М.: Наука, 1967. – 534 с.
184. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР [Текст] / С.Г. Струмилин. – М.: Наука, 1966. – 515 с.
185. Таскин Е.Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна: Условия ее развития и современное положение [Текст] / Е.Н. Таскин. – Харьков, 1896.
186. Тихонов Б.В. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине ХІХ века [Текст] / Б.В. Тихонов. – М.: Наука, 1988. – 277 с.
187. Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России [Текст] / Фомин П.И. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1922. – Т. 2. История горной и горнозаводской промышленности Юга России от 80-х годов прошлого века до войны 1914 г. – 204 с.
188. Фомин П.И. Железородная и марганцевая промышленность СССР [Текст] / Фомин П.И. – Харьков: Издание Южно-Русского треста, 1930. – Вып. 1. – 567 с.
189. Фомин П.И. Краткий очерк истории съезда горнопромышленников Юга России (1-й съезд горнопромышленников 1874 г. – XXX-й съезд 1906 г.) [Текст] / П.И. Фомин; под ред. Председ. Совета съездов Н.Ф. Дитмара, Харьков, 1908. – 173 с., горнопромышленная карта Донецкого бассейна.
190. Фригут Т. Иностраные капиталовложения в индустриализацию России: Джон Юз и Новороссийское общество [Текст] / Т. Фригут // Новые страницы в истории Донбасса: Кн. 1. – Донецк, 1992. – С. 65-76.
191. Хлыстов И.П. Дон в эпоху капитализма. 60-е – середина 90-х годов ХІХ в. [Текст] / И.П. Хлыстов // Очерки истории Юга России. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1962. – 331 с.
192. Хромов П.А. Экономическое развитие России [Текст] / П.А. Хромов. – М.: Наука, 1967. – 535 с.

193. Хромов П.А. Экономическое развитие России в конце XIX – начале XX вв. [Текст] / П.А. Хромов – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1950. – 386 с.
194. Цукерник А.Л. Синдикат «Продамет»: историко-экономический очерк. 1902 – июль 1914 г. [Текст] / А.Л. Цукерник. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 303 с.
195. Чекушина Ю.Н. А.А. Ауэрбах – представитель регионального инженерного предпринимательства второй половины XIX – начала XX в. [Текст] / Ю.Н. Чекушина, А.Г. Перетокин // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 1-2. – С. 84-91.
196. Черменский Е.Д. Назревание революционного кризиса в России в начале 20 века [Текст] / Е.Д. Черменский. – М., 1953. – 48 с.
197. Чорнобай П.О. Катеринославське відділення Російського технічного товариства і діяльність у ньому вчених Катеринославського вищого гірничого училища [Текст] / Чорнобай П.О. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2009. – 76 с.
198. Чорнобай П.О. Формування технічної інтелігенції на Катеринославщині наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» [Текст] / П.О. Чорнобай. – Дніпропетровськ, 2010. – 18 с.
199. Шандра І.О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії в системі державних та громадських установ (1874-1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 Історія України [Текст] / І.О. Шандра. – Луганськ, 2007. – 20 с.
200. Швидько Г.К. Криворізький Галілей (До 125-річчя професора Й.І. Танатара): Монографія. [Текст] / Швидько Г.К. – Дніпропетровськ: НГУ, 2005. – 120 с.
201. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во II половине XIX в. Проблемы торгово-промышленной политики [Текст] / Л.Е. Шепелев – Л.: Наука, 1987. – 295 с.
202. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России [Текст] / Л.Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1973. – 347 с.
203. Шляхов О.Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.
204. Шполянский Д.И. Монополии угольно-металлургической промышленности юга России в начале XX века (к вопросу о соотношении монополии и конкуренции) [Текст] / Д.И. Шполянский. – М.: АН СССР, 1953. – 148 с.
205. Эдвардс С. Джон Хьюз глазами жителей Уэльса [Текст] / С. Эдвардс // Город. – 1992. – № 15. – С. 8.
206. Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России [Текст] / А.Ф. Яковлев – М.: Госполитиздат, 1955. – 404 с.

Наукове видання

Чекушина Юлія Миколаївна
Перетокін Андрій Геннадійович

**ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК ТА ІНЖЕНЕРНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО
ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ (1880 – 1917 рр.)**

Монографія

Друкується в авторській редакції.

Підп. до друку 14.11.2013. Формат 30×42/4.
Папір офсетний. Ризографія. Ум. друк. арк. 6,7.
Обл.-вид. арк. 6,7. Тираж 150 прим. Зам. № .

Підготовлено до друку та видруковано
у Державному вищому навчальному закладі
«Національний гірничий університет».

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1842 від 11.06.2004.

49005, м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 19.